

Simon János

A DEMOKRÁCIA ÉRTELMEZÉSE A POSZTKOMMUNISTA ORSZÁGOKBAN*

Bevezetés

A Közép- és Kelet-Európában lejátszódó demokratizálódási folyamatok nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a kilencvenes évek társadalomtudományának egyik legdivatosabb fogalma lett a demokrácia. A kifejezés gyakori használata azonban természetesen együtt járt tartalmának elmosódásával és leértékelődésével. Már jóval korábban történtek ugyan figyelemre méltó kísérletek új fogalommal való helyettesítésére – gondoljunk Robert Dahl (1971) „poliarchy”-ájára –, a tudományos párbeszédben azonban továbbra is a demokrácia kifejezés az általánosan elfogadott.

A „demokrácia” szóért folytatott harc végigkíséri századunk szociológiai gondolkodását.¹ A demokrácia definíciószerű meghatározását, illetve rendszerek fölötti normáinak meghatározását több tényező is nehezíti. Egyrészt a demokráciának igen eltérő intézményes megjelenése és eljárásmodjai alakultak ki az egyes országokban. Másrészt a demokrácia fogalma az egyik legrégebbi politikai terminus, s így történelmileg többféle értelmezési réteg tevődött egymásra, amelyeket szinte képtelenség egyetlen paradigmába gyömöszölni.² Harmadrészt pedig a fogalomnak rendkívül gazdag az értéktartománya, mert a legkülönbözőbb politikai erők használták és használják a maguk sajátos jelzőivel ellátva.³

Napjainkban a társadalomkutatók körében J. P. Schumpeter alábbi demokrácia-meghatározása a leginkább elfogadott: a demokrácia „a politikai döntések meghozatalának olyan intézményes rendje, amelyben egyének a nép szavazatáért folytatott versengés révén jutnak döntéshozói hatalomhoz” (Schumpeter 1943: 269). Azt senki sem vitatja, hogy a modernkori demokrácia

*A szerző ezúton mond köszönetet az Állami Eötvös Alapítványnak, a Soros Alapítványnak és a NATO Tudományos Bizottsága hároméves ösztöndíjának, hogy támogatásukkal lehetővé tették e tanulmány megírását.

az uralmi szerkezet egyik összetevője, mely a bürokráciával, a technokráciával és a logokráciával együttesen alkotja a hatalom uralmi kérdéskörét (Gombár 1983: 35). A modern demokráciák meghatározásának klasszikus eljárás-centrikus értelmezése mellett markánsná váltak olyan irányzatok is, amelyek nagyobb hangsúlyt helyeztek a számonkérés lehetőségére és azokra a versengési formákra, melyek nem kötődnek a választásokhoz.⁴

A demokráciaelméletek irányzatait bonyolultságuk, átfedéseik és szerteágazásaik miatt nehéz rendszerezni vagy egyetlen paradigmába foglalni. Mégis nagy általánosságban elmondhatjuk, hogy a társadalomtudományok művelői – legyen szó akár gazdaságról, akár társadalomról, akár politikáról – többnyire háromféle tartalommal használják a fogalmat. Némelyek a demokratikus intézmények által törvényileg garantált szabadságjogokat tartják a legfontosabb kritériumnak, mások a pluralista verseny fontosságát hangsúlyozzák, és vannak, akik számára a demokrácia az állampolgári részvétel és ellenőrzés lehetőségét jelenti.⁵ Általában a különböző elméletek közös jellemzője, hogy többségük alapvetően a gazdaságilag fejlettebb országok tapasztalataiból indul ki, abból építkezik és ahhoz viszonyítva alkot más országokról demokráciaképet.

A kilencvenes években az államszocialista rendszerek összeomlása Közép- és Kelet-Európában új kihívásokat intézett a társadalomtudományokhoz. A valóságban bekövetkezett radikális változások szétfeszítették a korábbi demokráciaelméletek kereteit, megkérdőjelezték mind fogalmi rendszereinek, mind érvényességi területeinek egy részét. A kérdéskörrel szülő sokasodó tanulmányok ugyan sokszínűvé teszik a tudományt, de a konklúziók ma még nem a konszenzus és a összetartás irányába hatnak, hanem a disszonanciát és a sokféleséget erősítik. Ma még a részelemzéseké az idő, az elméleti szintézisek várának magukra. Alábbi tanulmányunkat is ilyen részelemzésnek tekintjük.

Egy általunk szervezett nemzetközi kérdőíves vizsgálat segítségével azt elemezzük, hogy mit jelent a posztkommunista közép-európai országok polgárai számára a demokrácia fogalma *az államszocializmusból a piacgazdaságba tartó átmenet idején*.⁶ Elsősorban kontextanalízis módszerével dolgozunk, kiegészítve a rendelkezésünkre álló empirikus adatok elemzésével és a különböző elméleti megközelítések tanulságaival. Kérdőívünkben módszertanilag kétféleképpen közelítettünk az állampolgárok demokráciaértelmezéséhez: egyrészt a zárt kérdésekre, másrészt a nyitott kérdésekre adott válaszokat vizsgáltuk, kódoltuk és elemeztük, hogy komplexebb képet kapjunk a polgárok demokráciafelfogásáról tömegpolitikai szinten.

Először röviden áttekintjük a zárt kérdésekre adott válaszokat abból a szempontból, hogy megtudjuk, *a négy évtizedes kommunista ideológia hatására tömegszinten mennyire volt hatékony a régi rendszer homogenizációs törekvése, tényleg egységesek-e a régió társadalmi*. Munkánk nagyobb részében a nyitott kérdések elemzésével foglalkozunk. Sajátos kategóriarendszert dolgoztunk ki a nyitott kérdésekre kapott válaszok kódolására és csoportosítására – segítségük-

kel mindenekelőtt arra keresünk választ, hogy a polgárok demokráciafelfogásában kimutathatók-e a posztkommunista régió egyes országai között eltérések, s ha igen, akkor ezek milyen történelmi, kulturális vagy gazdasági tényezőkre vezethetők vissza. Végül pedig megfogalmazunk néhány következtetést és további elemzésre késztető kérdést.

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy alábbi tanulmányunk nem arról szól, hogy mi a demokrácia, hanem arról, hogy *a régió polgárai számára mit jelent a szó, hogy „demokrácia”*. Úgy ítéljük meg, hogy a kérdés megválaszolása egyrészt közelebb visz bennünket a posztkommunista országok polgárai gondolkodásának és politikai magatartásának megértéséhez, másrészt adalékkal szolgálhatunk a modern demokráciaelméleteknek.

I. Demokráciaértelmezések a zárt kérdések alapján

1. A demokrácia három dimenzióban

A kommunizmus négy évtizedes uralma idején a közvéleménynek kevés szerepe volt a politika és a gazdaság alakításában. A rendszerváltozást követően – jelentős mértékben a többpártrendszeri választásoknak köszönhetően – hirtelen fölértékelődtek az állampolgárok véleményei, politikai és gazdasági preferenciái. A legtöbb országban a politikai vélemények vizsgálata előzmények nélküli, a rendszerváltozás után lényegében a nulla pontról indult.⁷ Még az olyan viszonylag szabad országokban is, mint amilyen Lengyelország volt a hetvenes években vagy Magyarország és Jugoszlávia a hetvenes és nyolcvanas években, politikai korlátok és tabuk sora határozta meg a véleménynyilvánítás és -mérés szabadságának területeit és mélységeit.⁸ Mindennek következménye, hogy a rendszerváltozás előtti időszakból nem állnak rendelkezésünkre megbízható idősorok, használható monitoring jellegű vizsgálatok, amelyek lehetővé tennék a viszonyítást, a változások mérését, a folyamatok érzékelését és értékelését.

Kérdőíves vizsgálatunk első részében az egyes országok polgárainak demokráciaértelmezését zárt kérdésekkel teszteltük.⁹ Többek között arra voltunk kíváncsiak, mennyire tartják erősnek a polgárok a fogalom érvényességét a demokrácia három dimenziójában: egyrészt a politikai-intézményi dimenzióban (politikai szabadságok, többpártrendszer, kormányzati ellenőrzési jogok, a döntések decentralizálása, jogegyenlőség), másrészt a szociális-gazdasági dimenzióban (szociális egyenlőség, több munkahely, jobb gazdasági körülmények, kevesebb korrupció), harmadrészt pedig a liberális-individuális dimenzióban (morális szabadság, nők jogai) (lásd 1. táblázat).

1. táblázat

*A demokrácia értelmezése a posztkommunista régióban
(12 ország összevont átlagolt adatai alapján, Q.11.)*

	mean	stdev	válaszolók száma
<i>erős:</i>			
politikai szabadság	1.3695	.6635	11203
jogegyenlőség	1.4051	.7524	11128
többpártrendszer	1.5119	.8566	10610
<i>közepes:</i>			
jobb gazdasági körülmények	1.6280	.9135	10994
női egyenjogúság	1.6465	.8947	11079
decentralizált döntések	1.8004	.8590	10305
szociális egyenlőség	1.8151	.9109	10973
több munkahely	1.8523	1.0188	10911
<i>gyenge:</i>			
kevesebb korrupció	1.9454	1.0849	10396
kormányzati ellenőrzési jogok	2.1056	1.0517	9932
erkölcsi szabadság	2.4330	1.0850	10314

A felmérésünk adatainak elemzéséből az derül ki, hogy a posztkommunista országok polgárai számára a demokrácia fogalma legerősebben a politikai–intencionális dimenzióban jelenik meg, vagyis leginkább a politikai szabadságot, a törvény előtti jogegyenlőséget és a többpártrendszert értik rajta, legkevésbé pedig a liberális–individuális kategóriába tartozó morális szabadságot. Jobbára a középmezőnyben foglalnak helyet a gazdasági és szociális helyzetre vonatkozó lehetőségek, a javuló gazdasági feltételek, a növekvő társadalmi egyenlőség és a több munkahely. Az előzőeknél sokkal kisebb mértékben tartják a demokrácia fogalmába tartozónak a kormány működésével kapcsolatos kategóriákat és az erkölcsi kategóriákat: kevesebb korrupció, a kormány ellenőrzési joga a bankok és nagyvállalatok fölött, erkölcsi és szexuális szabadság. Az átmenet nemzetközi tapasztalatainak ismeretében az eredmény nem meglepő, megfelel várakozásainknak, hiszen a világ más régióiban is az autoriter rendszerből a demokráciába való átmenet idején az emberek hasonlóképpen elsősorban a politikai szabadságjogokat, a jogegyenlőséget és a többpártrendszert tartják leginkább a demokrácia fogalmába tartozónak és hozzá képest kevésbé ítélik fontosnak a bankok állami ellenőrzését vagy a morális és szexuális szabadságjogok kiterjesztését.¹⁰

A demokráciaértelmezések általunk vizsgált három dimenzióját illetően a legnagyobb értelmezésembeli eltérések az egyes országok között a gazdasági–szociális dimenzióban (több munkahely, kevesebb korrupció) és az erkölcsi szabadság megítélésében vannak (lásd 2. táblázat).

2. táblázat

A demokrácia három dimenziója (a Q.11. alapján)

1. Intézményi dimenzió

	politikai szabadság		decentralizált döntések		többpárt-rendszer		bankok ellenőrzése		törvény előtti egyenlőség	
	mean	stdev	mean	stdev	mean	stdev	mean	stdev	mean	stdev
Bulgária	1.2903	.5755	1.6574	.7929	1.2313	1.6160	1.9395	.9829	1.1580	.5056
Csehország	1.1967	.4705	1.6948	.7303	1.3912	.6519	2.1543	1.0125	1.4304	.7350
ex-NDK	1.2021	.4926	1.5548	.7803	1.2915	.6608	2.0169	1.0863	1.4083	.7580
Észtország	1.2807	.5538	1.6421	.7422	1.4469	.7899	2.0126	.9904	1.2341	.5741
Krasznajarszk	1.3699	.6961	1.7916	.8965	1.6902	1.0021	2.1728	1.0874	1.3602	.7619
Lengyelország	1.3542	.5970	1.6805	.8686	1.6107	.9064	2.2913	1.0874	1.5048	.7573
Litvánia	1.4828	.7354	2.1011	.8763	1.5940	.9145	1.9799	.9794	1.3440	.7267
Magyarország	1.3313	.6428	1.7810	.8720	1.4433	.7826	2.2140	1.0804	1.3134	.6577
Románia	1.6478	.8473	2.0065	.8989	1.6395	.9498	1.9625	1.0376	1.7961	.9199
Szlovákia	1.3238	.5671	1.9353	.7945	1.5559	.7533	2.1836	.9338	1.7344	.8651
Szlovénia	1.6182	.7522	2.0672	.8353	1.5916	.8004	2.3390	.9742	1.8422	.9152
Ukrajna	1.3541	.6679	1.8576	.8860	1.6175	.9710	2.1478	1.0967	1.2236	.6058
összesen	1.3695	.6635	1.8004	.8590	1.5119	.8566	2.1056	1.0517	1.4051	.7524

2. Gazdasági–szociális dimenzió

	szociális egyenlőség		több munkahely		jobb gazdasági körülmények		kevesebb korrupció	
	mean	stdev	mean	stdev	mean	stdev	mean	stdev
Bulgária	1.5626	.7877	1.4764	.7581	1.2609	.6194	1.4775	.8915
Csehország	2.3302	1.0098	2.5256	1.0199	1.9731	.9350	2.2440	1.0631
ex-NDK	1.6679	.9109	1.6067	1.0036	1.7045	.9964	2.0944	1.1599
Észtország	1.8500	.9509	2.0689	1.0293	1.4883	.793	1.8775	1.0056
Krasznójarszk	1.7788	.9333	1.9712	1.0790	1.6955	.9852	1.9460	1.1277
Lengyelország	1.7146	.8793	2.1965	1.1309	1.8478	.9762	1.9595	.9746
Litvánia	1.9594	.9389	1.8217	.9322	1.6588	.9378	2.0227	1.1317
Magyarország	1.7650	.9082	1.9052	1.0374	1.6699	.9079	1.8524	1.0810
Románia	1.9439	1.0185	1.4359	.7151	1.2623	.5711	2.2151	1.1427
Szlovákia	2.0728	.8974	2.4649	1.0271	2.0396	.9892	2.3289	1.0165
Szlovénia	2.2039	.9423	1.9864	1.0092	1.9456	.9874	2.1727	.9955
Ukrajna	1.6011	.8645	1.6991	.9573	1.5949	.9364	1.6962	1.0237
Összesen	1.8151	.9109	1.8523	1.0188	1.6280	.9135	1.9554	1.0849

3. Liberális–individuális dimenzió

	erkölcsi szabadság		női egyenjogúság		megkérdezettek száma
	mean	stdev	mean	stdev	
Bulgária	2.0861	.9674	1.3833	.7242	1074
Csehország	2.2256	1.0057	1.8305	.9377	679
ex-NDK	2.5440	1.1349	1.3125	.7013	1087
Észtország	2.3169	1.0059	1.7878	.9124	943
Krasznójarszk	2.5070	1.1196	1.8791	1.0256	1485
Lengyelország	2.4797	1.1320	1.5664	.8763	919
Litvánia	2.5630	1.0669	1.8064	.9188	918
Magyarország	2.3843	1.1155	1.7366	.9266	1277
Románia	2.7962	1.0521	1.5909	.8557	1234
Szlovákia	2.3579	.9877	2.0165	.9151	324
Szlovénia	2.2914	.9446	1.7419	.8359	686
Ukrajna	2.4104	1.1152	1.5255	.8428	1739
Összesen	2.4330	1.0850	1.6466	.8947	10566

Az egykori kommunista rendszerek homogenizációs törekvései és internacionalizmust harsogó propagandája után azt vártuk volna, hogy a régió országai-
ban a „közös” múlt hatására a polgárok értékrendje, politikai és gazdasági
orientációi egymással nagy hasonlóságot mutatnak, és a különbségek kevésbé
szignifikánsak. Ezzel szemben éppen azt tapasztaljuk, hogy az egyes országok
polgárai egymástól nagyon is eltérő attitűdöket és elvárásokat mutatnak a de-
mokrácia vonatkozásában is.

Figyelemre méltó, hogy az intenzitást mérő skála egyik szélén általában Románia vagy Bulgária található, a másik szélén pedig nagyon gyakran Csehország (lásd 2. táblázat). Például a korrupciót, az erkölcsi szabadságot és a társadalmi egyenlőséget az egész régióban a bolgárok tartják leginkább a demokrácia részének, a több munkahelyet pedig a románok. A legnagyobb eltérés az átlagtól az erkölcsi szabadság megítélésében van, mégpedig a románok vonatkozásában. Míg a posztkommunista régió átlagában csak minden ötödik polgár (21%) mondja, hogy ez a kategória „teljes mértékben” beletartozik a demokrácia fogalmába, ezzel szemben Romániában majdnem minden harmadik válaszadónak (32%) ez a véleménye. (A morál sajátos román értelmezésére még visszatérünk a nyitott kérdések elemzésekor.) Sok helyen tovább élnek a családok és közösségek segítségével átmentett történelmi hagyományok és kulturális karakterek, amelyek megnyilvánulnak az eltérő politikai kultúrákban, értékekben, attitűdökben és orientációkban egyaránt. A román és bolgár attitűdökkel szemben az ellenkező pólust általában a csehek képviselik, például a több munkahelyet és a szociális egyenlőséget ők tartják a legkevésbé a demokrácia részének. A politikai szabadság Csehország polgárainak értékhierarchiájában a legfontosabb az egész térségben, de az is kitűnik, hogy a csehek egész értékhierarchiája – a félévszázados közös államkeret és történelmi együttélés ellenére is – eltér a szlovákokétól, ami a politikai kultúrának az aktuális politikai hatásokkal szembeni történelmi erejét bizonyítja. A magyarok és a lengyelek mutatói sokban hasonlítanak egymásra, és általában a régió átlagát képviselik.

Adataink azokat a nézeteket támasztják alá, melyek szerint a négy évtizeden keresztül a hatalom által fölülről oktrojált értékek eltérő mélységben hatották át az egyes társadalmakat, s így a rendszerváltozást követően az országok közötti különbségek több vonatkozásban erősebbnek mutatkoztak, mint a hasonlóságok. Idősoros adatfölvételek hiányában ma még csak a különbségekre tudjuk föl hívni a figyelmet, s nem tudunk választ adni arra, hogy alapvetően milyen tényezők tagolják a skálát. Csak hipotézisünket fogalmazhatjuk meg kérdés formájában: lehet, hogy a két szélső pólus háttérében az „ortodox etika” és a „protestáns-katolikus etika” közötti különbségek húzódnak meg, vagy inkább az ideologizált tradicionális és a szekularizált pragmatikus társadalmak közötti különbségek dominálnak, esetleg a kettő kombinációja?¹¹

2. A részvételi demokrácia

A nemzetközi tranzitológiai irodalomból kitűnik, hogy a világ más régióiban zajló demokratizálási folyamat vizsgálatában a polgárok demokratikus attitűdjének egyik mércéjeként azt tekintik, hogy a megkérdezettek mennyire támogatják a politikai döntések decentralizálását, hogy a lokális erők hozzák-e meg a helyi vonatkozású döntéseket.¹²

Más a helyzet a posztkommunista régióban. A demokrácia általunk vizsgált kategóriái között éppen a döntések decentralizációjának megítélése az, amelyről leginkább elmondhatjuk, hogy a közép- és kelet-európai régióban nem köthető egyértelműen a megkérdezettek általános demokratikus vagy autoriter karakteréhez, hanem sokkal inkább tükrözi a válaszadó sajátos viszonyát a térségben aktuálisan zajló dezintegrációs és integrációs változásokhoz. A demokratizálódás a legtöbb esetben együtt jár(t) egy nagyobb állam megszűnésével (Szovjetunió, Csehszlovákia, Jugoszlávia) és új nemzetállamok kialakulásával. A demokratizáció és a nemzeti függetlenedés gyakran nem egymást erősítő, hanem egymással konfrontálódó vagy egymás ellen ható folyamatok (Stepan 1993). Úgy véljük, azok is lehetnek demokraták, akik valamilyen gazdasági, történelmi vagy érzelmi indíttatásból az ország integritásának megőrzésében voltak érdekeltek, a status quo szerették volna fönntartani (pl. az egykori Csehszlovákiában a csehek, a Szovjetunióban az oroszországi, ukrainai területeken vagy a balti államokban élő élő oroszok, vagy Jugoszlávia szlovéniai részén a nem szlovén nemzetiségiek). Számukra a döntések decentralizálása nem a demokratikus versus antidemokratikus alternatívát jelentette, hanem azt, hogy veszélybe kerül annak a „nagy országnak” a létezése, amelyhez ők ezer szállal kötődnek, s ez esetleg számukra egzisztenciális hátrányokkal is járhat.

A demokrácia hatékonyságának egyik megnyilvánulása, hogy a polgárok mennyire érzik, hogy befolyásuk van a döntések meghozatalára, illetve hogy a hatalom által hozott, érdekeiket sértő döntések ellen tehetnek-e valamit vagy sem. (A 3. táblázatban azok arányát közöljük, akik úgy nyilatkoztak, hogy tehetnek valamit az érdekeiket sértő intézkedések ellen.)

3. táblázat

Az érdekvédelem nemzetközi összehasonlításban (Q.46., Q.47.)

	tehet valamit	
	az önkormányzat döntése ellen	a kormány döntése ellen
USA	77	75
Nagy-Britannia 78	62	
Hollandia	–	38
Olaszország	51	28
Ausztria	46	–
Törökország (csak falusiak)	67	26
Mexikó (csak városiak)	52	38
Venezuela (csak falusiak)	29	20
Románia	48	35
Magyarország 1989	22	10
1990	31	18
1991	34	18
Csehszlovákia	–	18
Litvánia	23	16
Bulgária	21	13
Észtország	21	9
Krasznajarszk	18	8
Szlovénia	17	10
Ukrajna	15	9
Lengyelország	14	5

Forrás: Almond–Powell 1978: 36, illetve a közép- és kelet-európai adatokra Bruszt–Simon–Wessels 1993.

A posztkommunista polgár nagyfokú kiszolgáltatottságérzését mutatja, hogy a régió országainak polgárai körében nemcsak a stabil demokráciákhoz, de az úgynevezett „harmadik világ” országaihoz képest is drámaian alacsony azoknak az aránya, akik úgy érzik, hogy tehetnek valamit – helyi vagy országos szinten – az érdekeiket sértő intézkedések ellen. Az egykori államszocialista országok polgárai a nagypolitika történéseit csak kívülállóként nézték, a lakóhelyi igazgatási szervek döntéseinek pedig legfeljebb csak a következményeit érzékelték.

A régióban legnagyobb arányban a lengyelek érezték magukat kiszolgáltatottnak: lakóhelyi szinten 86 százalékuk válaszolta azt, hogy nem tehet semmit az érdekeit sértő intézkedések ellen, országos szinten pedig 95 százalékuk mondta magát teljesen tehetetlennek. Figyelembe kell vennünk, hogy a lengyelországi adatfölvétel 1991 tavaszán volt, tehát akkor, amikor még nem zajlottak le sem a szabad többpártrendszerű parlamenti választások, sem a helyhatósági választások, a „már nem kommunista, de még nem demokratikus” időszakban. Meglepetésünkre az adatok tanúsága szerint Románia polgárai érezték legnagyobb arányban, hogy tehetnek valamit az érdekeiket sértő intéz-

kedések ellen. Erre a kérdőív következő kérdése adta a magyarázatot: „Ha lehetne ellene valamit, akkor mit tennie?” Az egyes országokban a legtipikusabb válaszok így hangzottak: „megkeresném a parlamenti képviselőmet”, „bemennék a polgármesteri hivatalba”, „betelefonálnék a rádióba meg a tévébe”, „levelet írnék az egyik újságnak” stb. Ezzel szemben a román válaszok általában így hangzottak: „mindig magamnál hordom a bicskám”, „van két erős ökölöm”, „rájuk borítom az asztalt” stb. A román válaszok az érdekérvényesítés sajátos, erőszakos eljárás módját sugallják, egy „nem-demokratikus” vagy, ha úgy tetszik, „predemokratikus” érdekérvényesítési attitűd dominanciáját mutatják, ahol kevés szerep jut a demokratikus intézményeknek és eljárásoknak, annál több az erőszakon alapuló önbíráskodásnak.¹³

Az államszocialista rendszerű országok némelyikében a hatalom hivatalosan hirdetett ideológiájának része volt a munkahelyi demokrácia propagálása (Csehszlovákia, Magyarország, NDK). Ez lényegében a szakszervezeteken és az üzemi tanácsokon keresztüli érdekképviseletet és véleménynyilvánítási jogot jelentette – egy választott hierarchia közvetítésével egészen a vállalati tanács vezetőségéig –, a gyakorlatban azonban vagy működött, vagy nem. A posztkommunista régióban átlagosan minden harmadik polgár (36%) nyilatkozott úgy, hogy semmilyen befolyása nincsen a munkahelyi döntésekre (lásd 4. táblázat).

4. táblázat

Befolyási lehetőség a döntésekre a munkahelyen (Q.25.)

	semennyi		döntő és nagymértékű	
	(százalék)	fő	(százalék)	fő
Litvánia	50	364	19	140
Ukrajna	45	631	16	224
Magyarország	43	483	20	222
Bulgária	38	360	26	245
Észtország	37	275	24	176
Krasznajarszk	35	360	22	228
Szlovénia	34	183	17	91
Lengyelország	28	192	26	176
Románia	25	215	33	284
Csehszlovákia	18	163	23	206
összesen	36	3226	22	1993

Azt várnánk, hogy a demokrácia intézményeinek (parlamentarizmus, többpártrendszer, választások, sajtószabadság, szabad szakszervezetek stb.) térnyerésével növekszik az emberek döntésbefolyásolási lehetősége. A Magyarországról rendelkezésünkre álló idősoros adatok azonban nem támasztják alá egyértelműen az ilyen jellegű változásokat. 1985 és 1993 között többször mértük a munkahe-

lyi döntésekbe való beleszólások lehetőségét kérdőíves surveyekkel. 1985-ben még csak a megkérdezettek 14 százaléka nyilatkozott úgy, hogy semmilyen hatása nincs a döntések befolyásolására, 1989-ben 23 százalék, 1990-ben, a rendszerváltozást követően már 43, 1991-ben 47, 1993-ban pedig már 48 százalék. A rendszerváltozást követően nagy lendületet vett az állami üzemek privatizációja, a magántulajdonba került cégek vezetői pedig a piaci racionalitás és hatékonyság logikáját mindenek fölé helyezték. Az államszocializmusban még szinte ismeretlen munkanélküliség rátája 1993-ban már elérte a 16 százalékot, s az emberek a magánüzemekben teljesen kiszolgáltatottakká váltak az elbocsátásokkal szemben.

Nem tudjuk megítélni, hogy Magyarország esete tipikus-e, legfeljebb valószínűsíthetjük, a magyar példa azonban mindenképpen jól szemlélteti azt a helyzetet, amikor a demokrácia és a piacgazdaság elvei és racionalitásai keresztezik egymást, és végül is a demokrácia hagyományos, államszocialista fölfogásának elvei csorbulnak. Ennek egyik nagy tanulsága, hogy a posztkommunista államok polgárainak meg kell találniuk a választ arra, mennyiben más a kapitalista demokrácia, mint az az államszocialista demokrácia, és újra kell értékelniük és tanulniuk a modernkori demokrácia elveit és gyakorlatát.

II. A demokrácia jelentése a nyitott kérdések alapján

1. Az elemzések módszertani háttere

A demokrácia értelmezéséről szóló adatok statisztikai összegzésével és elemzésével nem azt akarjuk eldönteni, hogy definíciószerűen mi is valójában a demokrácia, hanem azt, hogy mit gondolnak az emberek a fogalomról, mire asszociálnak, hogyan értelmezik.¹⁴ Úgy ítéljük meg azonban, hogy a demokrácia „textológiai jelentése” Közép- és Kelet-Európában közelebb visz minket a polgárok gondolkodásának (és esetleg politikai magatartásának) megértéséhez, képet alkothatunk arról, mit is jelent valójában a posztkommunista polgárok számára a „már nem diktatúra” és „még nem stabil demokrácia” időszakában az a szó, hogy demokrácia.

A demokrácia fogalmát elemző empirikus kutatók általában a zárt kérdésekre adott válaszokkal dolgoznak, mindössze néhány tanulmány foglalkozik a nyitott kérdések válaszainak elemzésével. Olyan esettel pedig nem is találkoztunk a szakirodalomban, amikor egy survey-kutatás keretében egyszerre alkalmaznák mindkét módszert. Ezért úgy véljük, érdemes néhány szót ejtenünk kutatásunk módszertani háttéréről is.

A nyitott kérdésekre adott válaszok – a zártakhoz képest – teljesen más dimenziót nyitnak ki előttünk. A zárt kérdésekkel az emberek véleményének intenzitását, erősségét mérjük, amikor az általunk kínált állításokat

osztályoztatjuk velük. A nyitott kérdések viszont a megkérdezetteket nagyobb kreativitásra készítetik és asszociatívabb gondolkodást tesznek lehetővé számukra. Egyrészt a földolgozás során a válaszadók politikai orientációinak más szintjét kapjuk, mint a zárt kérdésekben, másrészt pedig a gondolkodásuk más-fajta érvényességi logikáját mérjük.

Kérdőívünkben egymás után három nyitott kérdést tettünk föl a demokrácia, a baloldal és a jobboldal fogalmának értelmezésére. A kérdezőbiztosoknak – a kódolás megkönnyítése érdekében – azt az utasítást adtuk, hogy legfeljebb egy mondatos választ kérjenek az interjúalanytól. A válaszokat a kérdőív sorszámmal kigyűjtve kódoltuk.¹⁵ Előfordult, hogy egy válaszban két állítás is szerepelt, legtöbbször azonban a második nem módosította lényegesen az első állítás tartalmát, s ha mégis, akkor azt külön kódoltuk, úgynevezett „kapcsolt válasz”-ként. (Erre a későbbiekben részletesebben is visszatérünk). A megkérdezettek általában értelmezhető választ adtak, melyeket kiírtunk és kódoltunk. Néhány esetben (kevesebb, mint 1%) olyan szöveges válaszokat kaptunk, amelyek tartalmilag érthetetlenek voltak, ezeket missingbe tettük, s úgy kezeltük, mintha az illető „nem válaszolt” volna. (Pl.: „Ebben a bonyolult világban nem tudok eligazodni.” „Még maguk a politikusok is mindig mást mondanak.” „Azt csak az isten tudja, mit jelent.”)

Az táblázatban azok százalékos arányát közöljük országonként, akik értelmezhető választ adtak a nyitott kérdésekre.

5. táblázat

A nyitott kérdésekre válaszolók aránya (országonként százalékban (Q.6., Q.8., Q.9.))

	baloldal	jobboldal s z á z a l é k b a n	demokrácia	megkérdezettek száma
Ausztria	–	–	87	1000
Csehszlovákia	74	72	87	1003
Lengyelország	60	58	81	919
Magyarország				
1989	57	51	72	976
1990	49	47	72	1299
1993	53	58	84	1505
Spanyolország	48	48	70	3346
Litvánia	48	43	67	918
Románia	45	41	66	1225

A 5. táblázatból azt látjuk, hogy a demokráciát, a baloldalt és a jobboldalt értelmezni tudók aránya Csehszlovákiában és Lengyelországban volt a legnagyobb, Romániában és Litvániában pedig a legkisebb. A változó trendek mögött – a tartalomelemzések és a politikai események tanúsága szerint –

többirányú és fölöttébb összetett hatású folyamatok állnak, ezúttal csak néhány rövid megjegyzést teszünk.

Azt tapasztaltuk, hogy az emberek általában nagyobb valószínűséggel tudták meghatározni a baloldalt és a jobboldalt fogalmát azokban az országokban, ahol maguk a politikai pártok között is markáns különbségek vannak a bal–jobb dimenzióban. Az egykori „államszocialista” országokban figyelemre méltó, hogy az emberek általában nagyobb arányban tudták megfogalmazni a baloldalt tartalmát, mint a jobboldaltét.¹⁶ Ezt valószínűleg egyrészt azzal magyarázhatjuk, hogy azáltal, hogy a régi rendszer mindegyik országban baloldalinak deklarálta önmagát, a rendszerváltozás és a demokratizálás – egy bizonyos fejlődési szakaszban – mindenhol a baloldallal szemben álló alternatívaként jelent meg. Másrészt a jobboldalról évtizedeken keresztül propagált negatív tartalmak és minősítések a rendszerváltozás folyamában jelentős társadalmi csoportok számára hitelüket veszítették és átértékelődtek, így a fogalom tartalma sokak számára bizonytalanná vált. Ahhoz, hogy az egyes országok polgárainak válaszait értékeljük, idősorra, de legalábbis még egy adatfölvételre lenne szükségünk. Ilyen idősor csak Magyarországról áll rendelkezésünkre.

A magyarországi idősor adatai azt mutatják, hogy a demokrácia fogalmát többen tudták meghatározni 1993-ban, amikor már lezárult a politikai rendszerváltozás, mint 1989-ben, amikor még javában tartott a folyamat. Ezzel szemben sokkal ellentmondásosabb a bal–jobb sorsa, hiszen a fogalmat értelmezni tudók aránya először csökkent (1990 végéig), majd valamelyest ismét növekedett (1993 végéig). Ez alatt a négy év alatt az értelmezések is eltérő arányú változásokat idéztek elő a két pólus között. 1989 márciusához, vagyis az engedélyezett, versengő többpártrendszer kezdetéhez képest 1990 novemberében, a parlamenti választások után megalakult kormány első félévékor már valamelyest csökkent azok aránya, akik meg tudták fogalmazni, hogy mit jelent a baloldal és a jobboldal: 57-ről 51 százalékra és 49 százalékról 47 százalékra. Három évvel később azonban ismét kisebb növekedést regisztrálhattunk, 53-ról 58 százalékra. A rendszerváltozás időszakában (1988–1990), a Grósz- és a Német-kormány idején a politikai és gazdasági erőter változása következtében a bal–jobb fogalom nagy metamorfózison ment keresztül, tartalmában is átalakult, pozitív–negatív töltését tekintve pedig nagyobb társadalmi csoportok számára lényegesen átértékelődött. A baloldal értékelése általában bizonytalanabbá és zavarosabbá vált, a jobboldalé pedig bizonyos erők – például a vallások – számára a korábbinál sokkal kedvezőbb tartalmat karott. Ráadásul az ellentmondásos folyamatok eltérő mélységben, eltérő intenzitással és időben érték az emberek különböző csoportjait. Az értelmezési nehézségekhez maguk a különböző pártok vezető politikusai is hozzájárultak a pártok profiljáról, illetve a politikai skála töltéséről szóló ellentmondásos nyilatkozataikkal. Három évvel később, 1993-ban a baloldalt 4 százalékkal, a jobboldalt viszont 11 százalékkal többen tudták értelmezni, ami a tartomelemzésekkel össz-

hangban azt is mutatja, hogy Magyarországon az új demokrácia első kormányzati periódusának végén nem a baloldal jelentése tisztázódott, hanem a jobboldal által hordozott tartalom értéktöltése vált egyértelműbbé, vagyis elsősorban negatívabbá mind szélesebb társadalmi rétegek számára. A szövegelemzések szerint a polgárok számára két dolog vált világossá: egyrészt az, hogy „mi nem a baloldal”, másrészt pedig az, hogy „a jobboldal rosszabb, mint a baloldal”. Ez utóbbi elsősorban a jobbközép-kormány teljesítményével szembeni általános elégedetlenségnek tudható be.

Giovanni Sartori a különböző értelmezési dimenziók együttes jelenlétét és fontosságát hangsúlyozza, amikor azt írja, hogy „a demokrácia szónak nemcsak denotatív és deskriptív funkciója van, hanem meggyőző és normatív is” (Sartori 1988: 27). A közép- és kelet-európai régióban mi is azt tapasztaltuk, hogy a demokrácia szót a válaszolók különböző dimenzióban használják, például a helyzet leírásaként, elvárásként, viszonyításként, értékelésként, ítéletként, homályos vágyak vagy konkrét uralmi mozzanatok kifejezésére, társadalmi szerkezetek, viselkedésmódok, mozgalmak, politikai rendszerek, pártok, irányítási módok, valódi, vélt vagy álcázott törekvések jelölésére.

Hogyan lehet mégis csoportosítani az állampolgárok sokszínű demokráciaértelmezéseit? A válaszok kódolására többféle kategóriarendszert is kipróbáltunk, a nemzetközi szakirodalomban kerestük a számunkra leginkább használható rendszert. Felettébb érdekes alternatívát nyitott volna előttünk, ha a bal–jobb megoszlás mások által oly sikeresen használt rendszerét adaptálni tudjuk a demokráciaértelmezésekre is, de ahhoz, hogy a kategóriák lefedjék a demokráciafogalmakat, oly sok vonatkozásban kellett volna módosítanunk az eredeti rendszereket, hogy az már a komparativitás lehetőségét veszélyeztette, így végül is más utakat kerestünk.¹⁷

A közép- és kelet-európai lokális önkormányzatok politikai vezetőivel készült „Democracy and Local Government” (Jacob–Ostrowski–Teune 1993) nemzetközi összehasonlító vizsgálatban ugyan szerepelt az „Ön szerint mit jelent a demokrácia?” kérdés is, melyet néhány országban földolgoztak, ám egy-egy kategóriák hiányában és a viszonylag alacsony esetszám miatt kevésbé tudtuk munkánkban hasznosítani. Nagyobb segítségünkre voltak a kutatók által használt demokrácia kategóriák. A brit és olasz politikai elit demokrácia fölfogásának értelmezésére Robert Putnam (1973) 12 kategóriát és 22 alkategóriát használt. Egy hasonló jellegű portugáliai vizsgálat Franz Heimer vezetésével 18 kategóriával dolgozott (Heimer–Viegas–Andrade 1990). Egy 1989-es magyar adatfeldolgozás során a demokrácia 14 kategóriáját különítettük el. A brit, olasz és portugál kutatások közös jellemzője, hogy alacsony mintaszámmal dolgoztak – kevesebb, mint kétszáz fővel –, és viszonylag sok kategóriát használtak. Tőlük eltérően Spanyolországban José Ramón Montero (1992) országos reprezentatív mintával dolgozott, 3300 főt kérdezett meg, és a válaszok kódolásához 8 kategóriát használt. Számunkra Montero kategóriái voltak a

leghasználhatóbbak, lényegében azokat vettük át, de a magyar és a kelet-európai demokratizálási folyamat sajátosságai, illetve a fogalom eltérő töltései miatt kisebb tartalmi módosításokkal.

2. A demokrácia kategóriái a kelet-európai régióban

A demokrácia értelmezésére 7+1 kategóriát különítettünk el, ezek a következők: szabadság, részvétel, szociális biztonság, pártok és választások, jogok, értékek, érzelmek és ítéletek.¹⁸ Az egyéb kategóriába azokat a válaszokat tettük, amelyeket nem tudtunk értelmezni, illetve máshová csoportosítani. (Pl. „Nehezen tudnám szavakban megfogalmazni”, „Nehéz megmagyarázni olyan dolgot, amit az ember még sohasem látott”, „Magának nem mondom meg!” stb.)

A kategóriák további bontása révén árnyaltabb képet kapunk az egyes poszt-kommunista országok polgárainak demokráciafelfogásáról. Először az általunk kialakított csoportok belső szerkezetét vizsgáljuk, azt mutatjuk meg, milyen válaszokat kódoltunk az egyes kategóriákba, majd e kategóriák belső komponenseit tárjuk föl. A demokrácia kategóriáinak tartalmát a 6. táblázat mutatja.

6. táblázat

A demokrácia kategóriáinak jelentése

1. szabadság:	szabadság, szabad élet szólásszabadság, a bírálat szabadsága véleménynyilvánítás félelem és retorzió nélkül sajtószabadság, nyilvánosság cselekvési szabadság mindenki azt csinál, amit akar vállalkozási szabadság vallás és hit szabadsága erkölcsi szabadság az ország függetlensége az oroszok nélkül élni utazási szabadság részvétel: közvetlen/közvetett részvétel beleszólás a döntésekbe a vélemények figyelembevétele néphatalom, népi kormány, népakarat munkáshatalom, munkásérdekek figyelembevétele véleményeket meghallgatják véleményeket beszámítják a döntésekbe többség/kisebbség érdekei alapján érdekek figyelembevétele
---------------	---

2. szociális és gazdasági demokrácia: egyenlőség, a javak igazságosabb elosztása
általános jólét, szociális biztonság
magasabb bérek, megélhetés biztosítása
normális anyagi körülmények, igazságos bérek
munkahely, munkanélküliség
nyolc óra munka, nyolc óra pihenés
szociális megegyezés, szociális partnerség
áremelés, nyomor, szegénység
javuló gazdasági helyzet, jobb ellátás
3. pártok, választások: politikai pluralizmus
többpártrendszer, versengő pártok
szabad választások, választott kormány
választási lehetőség
parlamenti kormányzás választott képviselőkkel
alulról fölfelé választott vezetők
leváltható, visszahívható politikusok
titkos és többjelöltes választások
nem kötelező szavazni
4. jogi-intézményi demokrácia: jogállamiság, jogvédelem
az emberi jogok tiszteletben tartása
a dolgozók jogainak védelme
jogok és kötelességek együttese
törvény előtti egyenlőség
jogegyenlőség, egyenjogúság
kisebbségek és etnikumok védelme
faji egyenlőség
a törvények tisztelete
sztrájkjog, tüntetési jog
5. értékek: közösségi élet
tolerancia, megegyezés, párbeszéd
béke, nyugalom, haladás
életvitel, félelem nélküli élet
haladás, fejlődés, átmenet
egymás jobb megértése
tisztességes magatartás
munkafegyelem
6. érzelmek, indulatok: jó, jobb, rossz, rosszabb
szép szó, üres beszéd
a múlt, a jelen, a jövő
mese, semmi, nagy nulla, teljes csőd
sok ígéret, amit akarunk
vidámság, bánat és melankólia
vágy, utópia, nagy átverés

7. egyéb:

Amerika, Svájc, Ausztria
kommunista korszak, kapitalista korszak
vége a kommunistáknak, jönnek a kapitalisták
az elit diktatúrája
néha nekem is igazam legyen, ne csak a feleségemnek

A kategóriák tartalma mellett a kategóriák töltéséről is érdemes külön szólnunk. Montero spanyolországi vizsgálatainak eredményei azt mutatták, hogy amire a polgárok a „demokrácia” szó hallatán asszociálnak, az „majdnem egyöntetűen pozitív” (Montero 1992: 67). Ezzel szemben a közép- és kelet-európai régióban számottevő mértékben találunk negatív töltésű elemeket is. Részben a litvánoknál, de különösen nagy arányban a magyaroknál fordulnak elő a negatív értékelések. Az egyik pólust a romániai polgárok nyilatkozatai jelentik, akiknél csak pozitív töltéssel találkozunk. A másik pólust viszont a többiekénél sokkal kritikusabb magyarok képviselik.

A magyarok 1989-ben, tehát a rendszerváltozás kezdetén készített adatfölvétel tanúsága szerint még általában pozitív tartalmat tulajdonítottak a demokrácia fogalmának, ha pedig nem, akkor is inkább csak neutrális kijelentéseket tettek, főleg a politikától távolabb állók. (Pl.: „A mindennapi ebédem érdekel, nem a demokrácia.” „Régen is sokat dolgoztunk, a demokráciában is sokat kell dolgoznunk!” „Nekem mindegy, csak munkám legyen!”) 1990-ben, az alig fél évvel a szabad választások után megalakult kormány működése idején Magyarországon azoknak az egyötöde, akik valamilyen értékelő elemmel – negatív vagy pozitív töltéssel – ruházták fel a demokrácia fogalmát, negatívan ítélték, 1993-ban pedig már a négyötödük. Szerintük a demokrácia nem más, mint „az elit uralma a nép felett”, „a nép nagy átverése”, „munkanélküliség”, „szegénység”, „nyomor”, „csőd”, „üres beszéd”. Valószínűleg egy megismételt vizsgálat a régió más országaiban is kimutatná, hogy az idő múlásával egyre nagyobb arányú a kiábrándultság, a „desencanto”, s így a demokrácia fogalmának negatív tartalmú töltése is.¹⁹

Vizsgálatunk eredményei azt mutatják, hogy négy posztkommunista országban, Csehszlovákiában, Litvániában, Lengyelországban, Romániában, valamint Spanyolországban a polgárok nagy többsége számára a demokrácia a szabadság valamilyen formáját jelenti, ezzel szemben Magyarországon és a stabil demokráciájú Ausztriában ez az arány sokkal alacsonyabb (28, illetve 35%) (lásd 7. táblázat).

7. táblázat

A demokrácia értelmezési kategóriáinak aránya a régió egyes országában (százalék)

kategóriák	Magyar- ország (1990)	Cseh- Szlovák Közt. (1990)	Litvánia (1991)	Lengyel- ország (1991)	Románia (1991)	Spanyol- ország (1992)	Ausztria (1994)
1. szabadság	28	62	64	64	54	54	35
2. szociális jólét	32	7	5	15	6	11	1
3. részvétel	15	8	1	7	4	14	30
4. pártok, választások	4	5	4	4	2	6	10
5. jogok	6	8	17	7	14	5	8
6. értékek	4	6	1	1	17	4	3
7. érzelmek, indulatok	7	2	1	1	1	3	6
8. egyéb	4	2	6	2	1	3	7
összesen	100	100	100	100	100	100	100
kódolt válaszok száma	845	855	622	756	708	2357	880

A „demokrácia” szó hallatán szociális és gazdasági jólétre főleg a magyarok (32%), a lengyelek (15%) és a spanyolok (11%) gondolnak, míg a részvételre a legnagyobb arányban az osztrákok (30%), a spanyolok (14%) és a magyarok (15%) asszociálnak. A jogokat, a jogegyenlőséget, jogvédelmet, törvényességet elsősorban a litvánok (17%) és a románok (14%) tartják a demokrácia legfőbb ismérvének. E két országban érezték a polgárok legnagyobb hiányát az emberi jogoknak és a törvényességnek, ami valószínűleg összefügg az előző rendszer diktatórikusabb karakterével. Az értékeket a román polgárok említik a legnagyobb arányban (17%), háromszor-négyszer gyakrabban, mint a többiek. A nagy különbségek magyarázatra szorulnak, különösen az, hogy a demokrácia a régió legtöbb polgára számára a szabadságot jelenti, ezzel szemben Magyarországon más a helyzet.

3. A demokrácia kategóriái Magyarországon

Az alábbi fejezetben a magyarok demokráciaképét elemezzük a rendelkezésünkre álló idősoros adatok alapján és nemzetközi összehasonlításban. Keresük a régió más országaitól való eltérések okait és magyarázatát. Az általunk használt 7+1 kategória változását három időintervallumban mértük országos reprezentatív mintán, 1989-ben, 1990-ben és 1993-ban, és egy 110 fős MSZMP apparátusi elitmintán 1989 márciusában.²⁰

8. táblázat

A demokrácia jelentésének osztályozása (százalékos megoszlásban, a nem válaszolók nélkül)

	MSZMP-elit	országos reprezentatív minta		
	1989	1989	1990	1993
1. szociális jólét	3	32	32	26
2. szabadság	26	31	28	35
3. részvétel	53	23	15	10
4. választások	4	1	4	6
5. jogok	7	2	6	8
6. értékek	5	4	4	7
7. érzelmek, indulatok	1	3	6	7
8. egyéb	1	3	4	2
összesen	100	100	100	100
kódolt válaszok száma	110	976	1299	1505

A 8. táblázatból szembetűnik az a nagy különbség, amely az állampárt csúcsvezetése és a társadalom demokráciafelfogása között fennállt 1989-ben. A reprezentatív lakossági minta és egy elitminta közötti eltérést természetesnek kell elfogadnunk, de arra – más elitminták hiányában – nem tudunk választ adni, hogy ez a különbség túl nagy vagy túl kicsi. Az általunk képviselt megértő szociológia szellemében az adatok összehasonlításából értékelni nem tudunk, csak értelmezni.

Az egyik legnagyobb különbség a „szociális jólét” kategóriájánál van, az állampolgárok több, mint tízszer nagyobb arányban említették ezt a fogalomkört, mint az MSZMP vezető politikusai. Kézenfekvő lenne, de a dolgokat a valótlanúságig leegyszerűsíteni, ha a pártvezetés átlagon fölüli anyagi helyzetével magyaráznánk azt, hogy a demokráciáról nem a „szociális kérdések és a jólét” valamilyen összetevője jut az eszükbe, hiszen ennél sokkal összetettebb a helyzet. A pártállami elit demokráciaképének alakulásához hozzájárult a csoport átlagon felüli iskolázottsága, politikai tájékozottsága, az ország gazdasági helyzetének és reális rövid távú perspektíváinak ismerete is. A régi pártelit többsége (53%) a demokrácia legfőbb ismérvének 1989-ben a részvételt tekintette, ami akkor – a pártok születésének időszakában – híven tükrözte a kor szellemét. Emellett az MSZMP reformszárnya és a változásokat sürgető politikai erők is – a társadalmi nyilvánosság szélesítése mellett – a döntésekben való részvétel lehetőségét követelték.²¹

Az adatokból az is látható, hogy a magyar polgárok esetében a négy év során nem egyetlen kategória dominálta a demokráciaértelmezéseket, hanem az értelmezések többsége három nagyobb kategória – a jólét, a szabadság és a részvétel – között oszlott meg.²² A nemzetközi tapasztalatok alapján azt vártuk, hogy az autoriter rendszerből a demokráciába való átmenet során az emberek demokráciafelfogásában kiemelkedő helyet kap a szabadság, hiszen éppen ez

az, ami karakterisztikusan hiányzott a tekintélyuralmi rendszerekből. Spanyolországban például a válaszadó polgárok 54 százalékának a demokrácia a szabadságot jelentette valamilyen formában. Vizsgálataink tanúsága szerint Romániában az emberek 53 százaléka azonosította a demokráciát a szabadsággal, Észtországban pedig 100 válaszadóból 61-en, Bulgáriában pedig 54-en.²³ Mivel magyarázható, hogy a magyarok demokráciafelfogása más szerkezetű, jelentős mértékben eltér a régió többi országaitól? Véleményünk szerint a legmeggyőzőbb magyarázatot akkor találjuk meg, ha figyelembe vesszük az előző rendszer szociológiai karakterét.

Juan J. Linz a régi rendszer karakterének elemzésére 1978-ban – nem sokkal Franco tábornok halála után – adatfelvételt végzett, amelynek kérdéssorában az elnyomás, a szabadság, a jobb élet, a gazdasági fejlődés megítélése is szerepelt. Linz kérdéseit 1989-ben Magyarországon is megismételtük (lásd 9. táblázat).

9. táblázat

Vélemények a Franco- és a Kádár-korszakról (az egyetértők százalékos aránya)

	Franco-rendszer 1978	Kádár-rendszer 1989
1. nagy volt az elnyomás	76	39
2. hiányzott a szabadság	79	54
3. semmilyen problémát nem oldottak meg	38	26
4. jelentős volt a társadalmi fejlődés	60	60
5. abban az időben az ország gazdaságilag fejlődött	64	68
6. majdnem minden polgár jobban élt	64	78

Forrás: Linz–Gomez Reino 1983: 590; Simon 1982: 615.

Az adatok tanúsága szerint a magyaroknak sokkal kedvezőbb véleményük volt a letűnt rendszerről, mint a spanyoloknak. A legnagyobb különbség éppen a szabadság és az elnyomás megítélésében mutatkozott, a spanyol polgárok csaknem négyötöde szerint a régi rendszerben „hiányzott a szabadság”, és kétharmad részük szerint „nagy volt az elnyomás”, ezzel szemben a magyaroknak alig több mint a fele érezte a szabadság hiányát, és csak a kisebbség tartotta az autoriter rendszert represszívnek. Ugyanakkor közel négyötödük úgy ítélte meg, hogy „akkoriban majdnem minden magyar jobban élt”.

Az államszocialista rendszer, a spanyol francóizmushoz hasonlóan, kemény diktatúraként jelent meg a kelet-európai régió egyes országaiban a polgárok többsége számára, csak Magyarországon volt másként. Mindebből tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a represszív jellegű, diktatórikus autoriter rendszerektől megszabadult országokban az új rendszer demokráciája sokkal inkább összekapcsolódik a szabadság fogalmával, mint ott, ahol az egykori au-

toriter rendszerek represszió nélkül, puhább rendszerként működtek. Ez a következtetés egybecseng Morlino és Montero megállapításával, akik szintén a letűnt rendszer tovább élő hatásának fontosságát hangsúlyozták az úgynevezett „múltra való reagálás általi legitimáció”-nak nevezett tételükben, amelyet a dél-európai országok demokratizálódásának tapasztalatai alapján fogalmaztak meg.²⁴ Különösen látványosan igazolható a múlt továbbélő szerepe Magyarországon vonatkozásában.

A szociális jólét és biztonság mint a demokrácia fontos kritériuma megerősíti azt a más közvéleménykutatások által is alátámasztott nézetet, hogy a magyarok számára a rendszerváltozás elsősorban a jobb élet ígérését jelentette.²⁵ A nyolcvanas évek első felében Magyarország a régió „legvidámabb barakkja” volt, viszonylag nagy egyéni szabadsággal és a legmagasabb életszínvonallal. Ennek hátterét nem a termelés biztosította, hanem a nyugat-európai, japán és amerikai bankok hitelei. A nyolcvanas évek második felében azonban a fölhalmozódott nagy mennyiségű külföldi adósság miatt az állam kénytelen volt a szociális ellátások terheinek egy részét a polgárookra terhelni (infláció, adórendszer stb.), és ennek következtében a társadalom bizonyos rétegeiben nőtt az elégedetlenség, ami elsősorban az értelmiség köreiből fejeződött ki.²⁶ 1989-ben, amikor mindenki hitt a demokrácia megváltó erejében, azt tapasztaltuk, hogy a polgárok számottevő részének demokráciaértelmezése az elvárásokról szólt, arról, hogy milyennek kellene lennie egy demokráciának. Négy évvel később, 1993-ban azonban a válaszok nagyobb részben már arról szóltak, hogy „mi van most”, tehát a demokrácia stabilizálódásával a vágyak helyét mindinkább átvette a realitás leírása és/vagy értékelése. Időközben ugyanis az emberek jelentős része kiábrándult nemcsak a hitelét veszített kormányból, de az általa hirdetett demokráciából is (részleges kárpótlások, ellentmondásos felelősségre vonások stb.), aminek hatására az elvárások helyét a helyzetértékelések és a minősítések foglalták el – immár a lehangolónak érzett realitásokról. Ezzel magyarázható, hogy Magyarországon a polgárok demokráciafelfogásában viszonylag sok a negatív tartalmú elem. Az idősoros elemzések valószínűleg a régió más országaiban is hasonló eredményt mutatnának.

A magyar idősoros vizsgálatunk tapasztalatait összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a polgároknak a rendszerváltozást követően az új demokráciával szemben támasztott elvárásai nem az új rendszer termékei, hanem a régi, autoriter rendszerből örökölt és továbbélő tapasztalatokból származnak. A magyarok esetében a múltra vonatkozó „reflektív viszony” az új rendszerben kettős hatást fejtett ki: egyrészt csalódást keltett az új demokráciával szemben, másrészt – talán éppen ennek hatására – idővel megszépítette a régi autoriter rendszert.

4. A demokrácia „textológiai értelmezése”

a. A szabadság

A témával foglalkozó szakirodalom szerint a demokráciaértelmezések minden országban általában a szabadság körül csoportosulnak.²⁷ Romániában az emberek több mint fele, Lengyelországban, Litvániában és Csehszlovákiában több, mint 60 százaléka asszociált a demokrácia szó hallatán a szabadságra, Ausztriában azonban csak 35 százaléka, Magyarországon pedig 28 százaléka. A kategóriák további bontásával még árnyaltabb képet kapunk az egyes posztkommunista országok polgárainak demokráciafölfogásáról, politikai kultúrájáról. A sajátosságokat és az esetszámokat figyelembe véve három kategóriát bontottunk tovább: a szabadságot, a jogot, az értéket, és magyar vonatkozásban a szociális biztonságot.

A szabadság kategóriájába sorolt említések közül a következő hét csoportot képeztük: a szabadság általában, a vélemény, a cselekedet, az információ, a vallás, a tulajdon és az utazás szabadsága²⁸ (lásd 10. táblázat).

10. táblázat

A szabadság értelmezési kategóriáinak aránya a régió egyes országaiban (százalékos megoszlásban)

szabadság	Csehszlovákia	Magyarország	Litvánia	Románia	Ausztria
1. szabadság általában	34	28	37	26	37
2. szólás, gondolat, vélemény, kritika	45	56	43	51	60
3. cselekedet, akarat	10	5	10	15	3
4. információ, sajtó, tv	5	5	7	3	0
5. vallás	2	3	1	2	0
6. tulajdon, vállalkozás	2	3	1	1	0
7. utazás	2	0	1	2	0
összesen	100	100	100	100	100
válaszadók száma	535	309	403	422	252

A vizsgált országok között csak kisebb eltéréseket találtunk a szabadság egyes csoportjai arányában. 1990-ben a csehszlovák mutatók reprezentálták leginkább a régió átlagát, ha egyáltalán van értelme ilyenről beszélni. A posztkommunista országokban a szólás és véleménynyilvánítás szabadságának említése fordult elő leggyakrabban, a litvánoknál 43 százalékbán, a magyaroknál 56 százalékbán. Nem meglepő, hogy a magyarok egyszer sem említették az utazás szabadságát, hiszen a térségben a rendszerváltozás előtt nekik lehetőségük volt Nyugat-Európába utazni, több országba vízum nélkül is. A magyaroknál a legmagasabb a véleménynyilvánítás igénye (a szabadság-kategóriának több, mint a

fele) és alacsony a cselekvés igénye. Ennek háttérében valószínűleg egy rövidebb és egy hosszabb idejű kulturális trend húzódik meg. Egyrészt az autoriter kádárista korszak három évtizede politikai karakterében kifejezetten demobilizáló és depolitizáló jellegű volt. Másrészt pedig a magyaroknál több évszázados legális történelmi hagyomány, a „jus murmurandi”, vagyis a „morgás joga”, az, hogy az emberek elégedetlenségüket és ellenállásukat nem cselekvésben fejezték ki, hanem zúgolódásban, zsörtölődésben és legfeljebb „kardcsörtetésben”.

Az osztrákok demokráciafölfogását nem elemezzük részletesen, de megjegyezzük, hogy hiányoznak belőle a tipikusan posztkommunista asszociációk, mint a vallásszabadság, a tulajdonszabadság, a sajtószabadság stb. Nem azért, mintha ezeket nem tartanák fontosnak, hanem azért, mert közeli történelmükben nem volt olyan időszak, amikor e szabadságjogok csorbát szenvedtek volna, s ezért meglétüket természetesnek tartják. Az osztrákok demokráciafölfogásának szerkezete lényegesen különbözik a posztkommunista régió más országaiban élő emberekéitől, mert Ausztria polgárainak kollektív történelmi memóriáját alapvetően eltérő fejlődés formálta.

A román adatokat tanulságos részletesebben elemeznünk, egyrészt a kategórián belüli csoportok arányát, de sokkal inkább a válaszok szövegösszefüggéseit. Románia polgárai között a demokráciát a szabadsággal asszociálók egynegyede (109 fő) a „szabadság” szót általános értelemben használja és nem részletezi a tartalmát. A fennmaradó háromnegyedrésznek viszont 70 százaléka a szólás-, gondolat- és vélemény szabadságot említi (217 fő), 20 százaléka a „cselekvés” szabadságának híve. Ez utóbbi arány kiemelkedően magas, például háromszorosa a magyarokénak, ami jelez valamit abból, hogy a román társadalomban – a Ceausescu-rendszer örökségeként – jelen van egy politikailag nagyon könnyen mobilizálható, tevékeny erőcsoport, amely közvetlen részvételével politikabefolyásoló tényező. (Ezt igazolják például a kilencvenes évek erőszakos eseményei is: a marosvásárhelyi magyarellenos pogrom márciusban, a bukaresti diáktüntetés április–májusban, a bukaresti bányászbevonulás júniusban és utána még háromszor stb.) Ugyanakkor a románok a többi ország polgáraihoz képest kevesebbszer említik az információt és a tájékoztatás, a sajtó, a rádió és a televízió szabadságát, mert a kérdés vagy megoldódott, vagy nem tartják jelentős problémának, vagy nincs rá különösebb igény.

Románia esetében a kategórián belüli csoportok arányánál is figyelemre méltóbb maguknak a válaszoknak a tartalma. Kontextuális összefüggéseikben ugyanis jelentős eltéréseket mutatnak az összes többi általunk vizsgált közép- és kelet-európai országtól.²⁹ A szövegösszefüggések ismertetését azért is fontosnak tartjuk, mert a szociológiai kategóriák és a csoportosítások gyakran elmosnak, szétvágnak olyan kapcsolatokat, melyek szorosabban összetartoznak és magyarázó értékkel bírnak. A szabadsággal kapcsolatos válaszok között négy sajátosan román típusról – a félelemnélküliségről, az „önkorlátozó” demokráciaképről, a nacionalizmusról és a munkáról – külön is szólnunk.

Az első csoportba azokat soroltuk, akik a demokráciát, mint félelemmentes életet értelmezik. Ezek a válaszok is a múlthoz való „reflektív viszonyt” fejeznek ki, általában olyan demokráciákat jellemeznek, melyek kemény és véreskező diktatúráktól szabadultak meg, például „Nincsen elnyomás!”, „Nem követnek az utcán”, „Nem kell félni a Securitatetől!”, „Nem jönnek be a rendőrök a lakásomba”. Ezek a válaszok arra utalnak, hogy az illetők sokat szenvedtek a diktatúrában, s ezért számukra a demokrácia mindenekelőtt a repressziótól és a félelemtől való megszabadulást jelenti.

A válaszok második típusát jelenítik meg a szabadság kapcsán azok, amelyek sajátos, „önkorlátozó” demokráciaképről vallanak, például: „Szabadság, de mindig valamilyen korláttal”, „Szabadság határokkal”, „Legyen szabadság, de ne sok tüntetés!”, „Minden állampolgár csak előzetes megfontolás után fejezze ki a véleményét!” stb. Az ilyen megfogalmazások burkolt autoriter magatartást rejtenek magukban, elsősorban a Románia, ritkábban Litvánia polgáraitól kaptuk. A szabadságnak nehezen kódolható, negatív értelmezését hordozzák a következő megfogalmazások is: „Az emberek ne csak azt csináljanak, amit akarnak, hanem a kötelességüket is!”, „Szabadság, elégünk van már az összevissza szövegelésből!”, „Szabadság, de ne legyen túl nagy!”, „Szabadság, de helyenként korlátozva.”

A harmadik csoportba azok tartoznak, akik a demokrácia hallatán nacionalistaként reagálnak, például: „Románia méltóságának és integritásának védelme”, „Szabad légy, hogy gazdagítsd a román nemzetet”, „Tisztességes és jó román hazafi legyek”, „Véleményeink kimondása úgy, hogy közben jó hazafiak is maradjunk”, „Tiszteld a román népet!”. „A haza integritásának védelme”. Az ilyen jellegű válaszok aránya ugyan nem nagy, csak egy elenyésző kisebbség hangsúlyozza, mégis figyelemre méltó, mert a régió más országaiban sehol nem találkoztunk hasonlóval, még a függetlenségét a demokratizálódási folyamat során visszanyert Litvániában sem. A túlfűtött patriotizmus, „Romániáért”, a „nemzetért”, a „hazáért” jelszavak állandó használata kétségtelenül a nemzeti-kommunista Ceausescu-diktatúra ideológiai öröksége, melynek továbbélésével és konfliktusgerjesztő hatásával Romániában valószínűleg hosszú távon számolni kell. Az ország nemzetiségi összetételét figyelembe véve ez a problémakör egyike az új demokráciával szembeni legnagyobb kihívásoknak, különösen ha léteznek olyan szervezett erők, melyek politikai programjukat erre építik. Az ilyen típusú válaszok a Ceausescu-diktatúra mindennapi frazeológiái voltak, s egyben bizonyítják a diktatúra „nemzeti-kommunista” gondolkodásmódjának szívósságát és továbbélését a demokrácia körülményei között is.

A válaszok negyedik csoportjában – mellyel szintén csak a románok esetében találkoztunk – gyakran előforduló kifejezés a munka, a munkavégzés, és ami hozzá kapcsolódik. Míg a többi országban általában a munkahely lehetőségéről beszélnek – Csehszlovákiában és Magyarországon ezt 50–60 alkalommal említik –, addig Romániában mindössze egyetlenegyszer. Helyette viszont a

munkavégzés folyamatáról és a munka milyenségéről szólnak a válaszok. „Csak dolgozva lehetünk demokraták”, „Mindenki becsületesen végezze a munkáját”, „Békés munka és alkotás lehetősége”, „Légy szabad és minél többet dolgozz a mi érdekünkben és az ország érdekében!”, „Szabad vagy, de dolgoznod is kell!”, „A demokrácia mint szó nagyon jól hangzik, de tiszteljék is, nem úgy, mint a diákok és azok, akik nem akarnak dolgozni!”, „Az ember szabadon dolgozzon és ismerje jól a szakmáját”, „Legyen egység és dolgozzanak!”, „Egyszóval: komolyabb munkára kell adnunk a derekunkat!”, „Ne menj mások után, hanem dolgozz!”. A munka és munkavégzés ilyenét összekapcsolása a demokráciával arra vall, hogy a háttérben meghúzódik egyfajta távolságtartás a politikától, mintha a válaszolók a közélet helyett inkább a munkába menekülést választanák. Ez azoknak a tradicionális paraszti társadalmaknak sajátja, ahol a politikát az egyszerű emberek úri huncutságnak fogják föl, amibe jobb, ha az ember nem ártja bele magát, mert csak rajtaveszthet.

A múlt jelenlétével többféle formában találkozunk, például elkerülendőként vagy változatlanul továbbélőként. Az előbbi formában segítik a demokratikus politikai kultúra kialakulását, az utóbbi formában azonban gátjaivá válhatnak.

b. Szociális és gazdasági demokrácia

1990-ben Litvániában, Romániában és Csehszlovákiában a megkérdezett polgárok mindössze 5, 6 és 7 százaléka értelmezte a demokráciát valamilyen szociális kérdésként, Lengyelországban ez az arány már 15 százalék volt, Magyarországon pedig meghaladta a 30 százalékot (lásd 11. táblázat). A csehszlovák, román, litván nyitott kérdések a szociális és gazdasági megközelítésben elsősorban arról szólnak, hogy „A demokrácia termékbőség”, „Ne legyen élelemhiány!”, „Sorbanállás nélküli élet!”, „Ne legyenek hiánycikkek, mindent lehessen vásárolni!”. A tipikus magyar válaszok irányultságukban eltérnek ezektől: „A demokrácia azt jelenti, hogy rendesen megfizetik a munkámat!”, „Anyagi létbiztonságot akarunk!”, „Akkor lesz demokrácia, ha mindenkinek biztosítva lesz a munkahelye és a családja jóléte!”. Korábban már szóltunk arról, hogy Magyarországon miért volt viszonylag alacsony azoknak az aránya, akik a demokráciát a szabadsággal azonosították. Most arra keresünk magyarázatot, miért viszonylag magas a demokráciát a szociális jóléttel azonosítók aránya.

A szociális értelemben fölfogott demokrácia kategóriája csak Magyarországon számottevő arányú, ezért a továbbiakban elsősorban a magyar polgárok válaszait elemezzük.³⁰

11. táblázat

A szociális demokrácia kategóriáinak csoportjai Magyarországon

szociális demokrácia	esetszám	összesen	százalékban
1. életszínvonal:		109	37
jólét	70		
megélhetés	24		
anyagi biztonság	15		
2. egyenlőség:		68	23
szociális (általában)	50		
esélyegyenlőség	18		
3. munka:		30	10
jól megfizetni a munkát	15		
munkalehetőség	15		
4. elosztás:		60	21
egyenlő elosztás	24		
munka szerinti elosztás	23		
ne legyenek nagy jövedelmi különbségek	13		
5. árak–bérek:		25	9
áremelkedés ellen	15		
nyugdíjak emeléséért	10		
Összesen		292	100

A válaszolók több mint egyharmada az életszínvonalat említette, de közvetett módon az árak–bérek és a munka kategóriája is ezt a kérdéskört érinti. Míg Csehszlovákia, Litvánia, Románia esetében az egyenlőség kifejezést főleg a jog-egyenlőség értelmében használják, addig a magyaroknál ez a kifejezés döntően a szociális vagy a gazdasági jelzővel párosul. Kétségtelen, hogy a Kádár-rendszer intézményileg és szervezetiileg autoriter rendszer volt. A hetvenes évektől kezdve azonban folyamatosan épültek a szabadság és az egyéni autonómia kis szigetei (pl. a magánéletben, a kultúrában, a tudományban, a turizmusban). A „kommunizmus legvidámabb barakkjában” a növekvő szabadságfokok mellett fokozatosan teret nyert a „szocialista jóléti állam” a maga viszonylag magas fogyasztói kultúrájával. Magyarországon árubőség volt, miközben minden kelet-európai ország áruhiánnyal küszködött. A probléma gyökere azonban – mint már említettük – éppen az volt, hogy a korai jóléti államszocializmusnak nem volt meg a termelési alapja, a belföldi fogyasztást és életszínvonalat külföldi hitelekből kellett a hatalomnak fedeznie, aminek következtében az ország a nyolcvanas évek közepére eladósodott. Az életszínvonal emelkedése megállt, majd a nyolcvanas évek második felében folyamatosan csökkent. A rendszerváltozástól az emberek tehát életszínvonaluk emelkedését várták, s csalódottságuknak adtak kifejezést, amiért várakozásuk nem teljesült. Amikor 1990 októberében, alig fél évvel az első szabad választások után a kormány radikálisan fölemelte a benzinárakat, tiltakozásul a taxisok kezdeményezésére néhány

óra leforgása alatt 30 év óta nem látott nagyságú embertömeg szállta meg Budapest hídjait és közútjait.³¹

A szociális feszültségek mérésére két kérdéssort is használtunk, az egyik a törésvonalak erősségére vonatkozott, a másik a jövedelemkülönbségek tolerálására (lásd 12. és 13. táblázat). Mindkét mérés eredménye egyaránt azt bizonyította, hogy 1990-ben a régióban a magyarokat foglalkoztatták a legnagyobb mértékben a gazdasági és szociális kérdések, illetve a politikával szembeni szociális elvárások.

12. táblázat

A konfliktusvonalak erőssége (Q.33. a mean alapján)

konfliktus	bűnözők, törvénytisztelők	gazdag, szegény	nacionalista, nem nacionalista	idegen, magyar	baloldali, jobbali	fiatal, öreg	egyház követői, nem követői
Bulgária	1.30	1.60	2.83	2.15	1.89	2.45	2.89
Csehszlovákia	1.47	2.11	2.43	2.53	2.37	2.68	2.90
Észtország	1.56	2.19	2.86	2.41	2.38	2.56	3.02
Magyarország	2.03	1.95	2.82	3.45	2.28	2.60	2.89
Litvánia	1.60	2.20	2.49	3.20	2.06	2.57	2.92
Lengyelország	1.61	2.18	–	2.73	2.37	2.38	2.45
Románia	1.82	2.33	2.34	2.38	2.02	2.79	2.93
Szlovénia	1.77	1.85	2.58	2.48	2.35	2.42	2.89
Ukrajna	1.73	1.94	2.74	3.47	2.19	2.42	2.62
Krasznajarszk	1.86	2.17	2.75	3.47	2.62	2.50	3.07
ex-NDK	1.52	1.73	2.89	2.27	1.97	2.19	3.22
átlag	1.68	2.02	2.68	2.83	2.22	2.51	2.89

(A skála 1-től 4-ig tart, ahol az 1-es a legnagyobb, a 4-es a legkisebb konfliktust jelöli. Minden ország esetében a legnagyobb és legkisebb feszültséget jelző mean-t fettel jelöltük.)

A 12. táblázat tanúsága szerint egy kivétellel mindenegyik posztkommunista országban a bűnözés okozza a legnagyobb társadalmi feszültséget. A kivétel Magyarország, ahol a polgárok már 1990-ben is úgy érezték, hogy a szegények és gazdagok közötti növekvő szakadék a társadalom legerősebb konfliktusvonal. A szegénységérzést részben a középosztály egy részének, részben pedig a munkásosztály nagyobb részének gazdasági süllyedése idézte elő. A nagy jövedelmi különbségek megítélésében a régió országai között a magyaroknál a legnagyobb az aránybeli különbség a felső középosztály és a munkásosztály között (vö. McDonough–Barnes–Lopez Pina 1992).

13. táblázat

Elvárt jövedelemkülönbségek megoszlása az állampolgárok osztályönbesorolása szerint (Q.19 és D. 17) (azok százalékos aránya, akik szerint nagy jövedelemkülönbségek szükségesek)

ország	I. főlső osztály főlső középosztály	II. közép- osztály	III. munkás- osztály	I. és III. közötti arány
Magyarország	40	16	8	5.0
Csehszlovákia	49	30	19	2.6
Litvánia	29	14	11	2.5
Románia	37	22	18	2.0
Bulgária	25	25	15	1.6
Lengyelország	43	33	27	1.5
Ukrajna	33	26	23	1.4
Krasznnojarszk	49	45	33	1.4
Észtország	47	50	40	1.1
USA (1978)	50	33	28	1.7
Spanyolország (1984)	7	4	3	2.3

A nagy jövedelmi különbségekhez a legeggyöntetűbben Észtország, Ukrajna, Krasznnojarszk, Lengyelország és Bulgária polgárai viszonyulnak. A legnagyobb különbségek pedig a magyarok között vannak az elvárások vonatkozásában, a főlső osztálynak ötször akkora hányada (40%) tartja kívánatosnak a nagy jövedelmi különbségeket, mint a munkásosztálynak (8%). Ez a magyar mutató – amit későbbi vizsgálataink is megerősítettek – még európai és amerikai mércével mérve is kiemelkedően magas (lásd Bruszt–Simon 1996). Ez valószínűleg összefüggésbe hozható azzal, hogy Magyarország a régió többi országához képest viszonylag korán elmozdult a piacgazdaság felé. Mindent összevetve azt mondhatjuk, hogy a magyar polgárok jelentős részének demokráciaképe hasonlít ahhoz, amit a hatvanas években a német szociáldemokrácia képviselt, vagy amit a hetvenes években a holland és svéd jóléti demokrácia jelenített meg.

c. Jogok és törvények

Három csoportba sorolhatók azok, akik számára a demokrácia a jogokat és a törvényeket jelenti. Az elsőbe az emberi és polgári jogok fontosságát hangsúlyozók tartoznak, a másodikba azok, akik a jogegyenlőséget, a harmadikba pedig azok, akik a törvények és a kötelességek fontosságát emelik ki a demokrácia szó hallatán. Az alacsony esetszámok miatt nem láttuk értelmét, hogy az arányokról mélyebb elemzéseket végezzünk, csak egyetlen dologra hívjuk föl a figyelmet. Ami szembetűnő, az az, hogy a jogok és kötelességek együttes említése a cseheknél, a szlovákoknál, a magyaroknál és a litvánoknál igen

ritka, az összes jogi említéseknek alig 5–10 százalékát teszi ki. Ezzel szemben Romániában ez az arány számottevő: minden negyedik polgár összekapcsolja a két fogalmat. Az arányoknál többet mond a szövegkörnyezet.

14. táblázat

A jogok és törvények kategóriáinak értelmezési megoszlása országokként (abszolút számokban)

jogok	Csehszlovákia	Magyarország	Litvánia	Románia
emberi és polgári jogok	30	20	23	50
jogegyenlőség	28	64	80	40
törvények és kötelességek	4	4	7	30
összes esetszám	62	88	110	120

Az emberi és polgári jogok csoportjában a tipikus válaszok a következők voltak: „A demokrácia azt jelenti, hogy az egyén a politikai jogait érvényesíteni tudja”, „Az embernek joga van megvédeni magát a hatalommal szemben.” A litvánok gyakran hivatkoztak a Helsinki Egyezményben rögzített emberi jogokra, tiszteletben tartásukra. A jogegyenlőség tipikus válaszai így hangzottak: „Törvény előtti egyenlőség”, „Nincsenek másodrendű polgárok, mert mindenkinek egyenlő joga van”.

A harmadik csoportba tartozók a demokrácia fogalmát szűkítő értelemben, a polgári jogokat korlátozó vagy tiltó jelleggel használják. Elsősorban a románoknál fordul elő az „önkorlátozó demokrácia” nagy gyakorisággal, minden negyedik válaszoló szűkítő, korlátozó jelentést tulajdonít a demokráciának. Például: „A demokrácia elsősorban kötelezettség a polgár számára, csak azután jog”, „Az emberek tartsák tiszteletben az ország törvényeit és ne csak azt csináljanak, amit akarnak”, „A társadalom által az egyénnek adott jog”, „Legyenek bizonyos jogaid, de vannak kötelezettségeid is a megfelelő kompetens személyekkel szemben”, „Tartsuk be az ország törvényeit, mindannyian gondoljuk meg és nagyon ügyeljünk arra, hogy mit teszünk!”, „Az állam védi az ember jogait”, „Az állam az emberek akarátának megteremtője”.

Akik tehát a demokráciát jogként fogják föl, azok is igen eltérő értelmezésben használják a kifejezést. Egyesek a jogot a polgárok felől eredeztetik (az első két csoportba tartozók), mások viszont az állam felől (a harmadik csoportba soroltak). Úgy véljük, az előbbieket a demokratikus, az utóbbiakat az autokratikus felfogás megjeleníti. A demokrácia jog, illetve törvényként értelmezésében érhető tetten legközvetlenebbül a két irányzat szétválása. Az egyik irányzat a demokratizálást és a civil társadalom erősítését, az egyén mozgásterének növelését szorgalmazza, a másik paternalista szemlélet, amely az etatizmust és az autoritarizmust erősíti,³² az állam növekvő politikai súlyát tartja kívánatosnak. A két tendencia konfliktusa alakítja a kilencvenes években a posztkommunista országokban a demokrácia jövőjét.

d. Értékek

Az értékeket között két csoportot különböztetünk meg, a morális és az interperszonális értékeket. Amit nem tudtunk egyikbe sem besorolni, az az egyéb kategóriában kapott helyet (pl. módszer, fejlődés stb.).

15. táblázat

*Az értékek csoportjainak megoszlása országokként (százalékos megoszlásban)**

értékek	Csehszlovákia	Magyarország	Románia
1. morális értékek	40	19	56
2. interperszonális értékek	47	77	28
3. egyéb	13	3	16
összesen	100	100	100
esetszám	62	53	204

* A litván adatokat az alacsony esetszám miatt nem közöljük bontásban.

A morális értékek megfelelnek az Inglehart (1993) értelmezése szerinti tradicionális értékeknek, melyek nem reflektálnak közvetlenül a mindennapi politikákra (pl. a becsületesség). Az interperszonális értékek viszont olyan individuális értékek, melyek közvetlenül befolyásolják az állampolgárok politikai attitűdjét (pl. a tolerancia). A 15. táblázatból kitűnik, hogy a legnagyobb arányban Romániában jelent az emberek számára a demokrácia fogalma valamilyen érték-kategóriát, ezért a továbbiakban a román válaszokat vizsgálva nézzük meg, hogy milyen állítások tartoznak az általunk elkülönített két csoportba.

A hagyományos morális csoportba olyan kijelentések tartoznak, melyek a demokrácia fogalmába a becsületességet, a tisztességet, az igazságosságot, a lelkiismeretességet, az őszinteséget sorolták. Romániában például ilyen válaszokat kaptunk: „Legyünk becsületesek és tisztességesek, mondjunk igazat!”, „Tisztesség, lelkiismeretesség, rend, fegyelem”, „Őszinteség kell, de a nyilvános rendezvényeken való részvétel nélkül”, „A demokrácia a legbecsületesebb és legjobb dolog a paraszt számára”, „Nem szabad hazudni!”. Természetesen a válaszadók ezeket a kívánalmakat nemcsak magukra nézve fogalmazták meg, hanem a politikusokra is értették.

Az interperszonális kapcsolatok csoportjába olyan, politikailag releváns individuális értékek kerültek, mint a tisztelet, a megértés, a tolerancia, a nyugalom, a barátság, a béke, a testvériség, az egyetértés. Például: „Tiszteljük egymást, és törekedjünk mindenki megértésére!”, „A nézeteltéréseket ne az utcán oldják meg, hanem barátságosan beszéljék meg!”, „Ne legyünk türelmetlenek, értsük meg egymást”, „A barátság és a testvériség mindennél fontosabb.” „Jó a demokrácia, de legyen már végre nyugalom és béke”. A be nem sorolha-

tó, az egyéb kategóriába került válaszokra példa: „A demokrácia egy komoly dolog”, „A demokrácia csak egy módszer”.

A román válaszokat olvasva védekező, a politikától elforduló, a morálba, a munkába és a magánéletbe menekülő társadalom izgalmas képe bontakozik ki előttünk. Azt látjuk, hogy a társadalomnak leginkább az a szegmense fogja föl a demokráciát értékkategóriaként, amely távol tartja magát a politikától, vagy mert így védekezik, vagy mert fél tőle, vagy mert nem képes átlátni működési mechanizmusait. A válaszokból végül is megegyezést akaró, nyugalmat, békét váró társadalom képe bontakozik ki előttünk, amelyben nyomát sem találjuk az agresszivitásnak és az erőszaknak, sem a vallás, sem a hétköznapi élet tekintetében. Arra nem tudunk egyértelmű választ adni, hogy az értékek ilyen nagyfokú tiszteletében milyen szerepe van a diktatúrában szerzett és politikailag szocializált félelmeknek, és milyen szerepe van az ortodox vallás ideológiájának, illetve a kettőnek együtt. Az azonban világosan kitűnik a válaszok tartalmából, hogy jelentős részük betanult ideologikus szöveg, és kevésbé a mindennapok gyakorlatából építkező pragmatikus válasz.

Ha az értékeket összevetjük a jogok és törvények kategóriáival, akkor mindabból, amit korábban elemeztünk, végül is arra a következtetésre juthatunk, hogy Romániában valamelyest nagyobb az intolerancia, az etatizmusra való hajlam és a vezérelvű paternalizmus, mint a régió általunk vizsgált többi országban. Ezek a különbségek valójában mégsem mutatnak olyan jelentős nagyságrendbeli eltérést az antidemokratikus, autoriter és agresszív attitűdök vonatkozásában, ami az átlagot tekintve döntő lenne. Ennek alapján megfogalmazhatjuk hipotézisünket, hogy Romániában az agresszivitásnak és az intoleranciának nem a mennyiségi aránya jelenti a demokráciára a legnagyobb veszélyt, hanem az egyenetlen eloszlása a társadalom politizáló és nem politizáló szegmentumaiban. Hogy minderről többet tudjunk mondani, a lokális és az országos politizáló elit politikai kultúrájának alaposabb történeti és empirikus vizsgálatára lenne szükség.

e. „Kapcsolt válaszok” és a demokráciakép formálódása

Az előzőekben a demokráciára adott válaszokat kategorizáltuk, csoportosítottuk, majd a demokráciakép alakulásának lehetséges forrásait vettük számba. A fentebb használt kategóriák a mindennapi életben nem választhatók mereven szét, az egyes kategóriák átjárhatók, nemegyszer határozott átfedések vannak köztük, amint azt a „kapcsolt válaszok” esetében is tapasztaltuk. Mit jelent ez a kifejezés? A válaszok töredék aránya egyszerre két állítást is tartalmazott, amelyek két különböző kategóriába sorolhatók, ezeket neveztük „kapcsolt válaszoknak”. 1989-ben a „kapcsolt válaszok” aránya 5 százalék volt, 1990-ben és 1993-ban 3–3 százalék. Általában a kapcsolt válaszok fele a demokráciát a szabadsággal azonosította, egyenlege pedig a jóléttel és a biztonsággal.

16. táblázat

A „kapcsolt válaszok” megoszlása országokként

kapcsolt válaszok	Magyarország	Csehszlovákia	Litvánia	Románia
százalékban	5	2	5	13
abszolút számban	68	18	30	106
összes válasz	912	873	622	814

Az eltérő kategóriájú válaszokat leggyakrabban az „egyenlőség”, „egyformaság” jelző köti össze, például „Egyenlő jog és fizetés mindenkinek”, „Mindenkinek legyen munkája és egyformán vegyék figyelembe az emberek véleményét” stb. Csehszlovákiában, Magyarországon és Litvániában a kapcsolt válaszoknak valamivel több mint a fele a demokráciát a szabadsággal azonosította, Romániában pedig az értékekkel. A legegyszerűbb és legegyszerűbb válaszokat a csehszlovák polgárok adták, a legösszetettebbeket pedig a románok.

A szabadsággal összefüggő leggyakoribb kapcsolt válaszokat a magyar idősorok alapján a 17. táblázatban közöljük. 1990-ben a kapcsolt válaszok fele a demokráciát a szabadsággal azonosította, negyede pedig a jóléttel és a biztonsággal. Négy év alatt ez annyiban változott, hogy 1993-ban a demokráciafőfogáshoz sokkal gyakrabban kötődött materiális faktor, például jólét, biztonság, munkához való jog stb.

17. táblázat

A szabadság leggyakoribb „kapcsolt válaszai” Magyarországon 1989-ben, 1990-ben és 1993-ban

1989:	szabadság és létbiztonság
	szabadság és munkához való jog
	szabadság és egyenjogúság nemzeti és etnikai kérdésekben
	szólásszabadság, a dolgozóknak legyen beleszólási joguk abba, ami a munkahelyükön történik
	szólásszabadság és egyenlőség
	szólásszabadság, a bűnreket ne a kommunista párttagsághoz igazítsák, hanem a teljesítményhez
	szólás-, sajtó- és választási szabadság
	szabad gondolkodás, összefogás, szolidaritás
	szabad élet, a nép beleszólhasson az ország ügyeinek intézésébe
	szabad vállalkozás és egyenlőség

- 1990:**
- szabadság és többpártrendszer
 - szabadság és munkahely
 - szabadság és jólét
 - szabadság és adják vissza a harminc évvel ezelőtt elvett földemet
 - szólásszabadság és közbiztonság
 - szólásszabadság és alkotmányos jogok
 - szabad élet és megélhetés
 - szólásszabadság és jó közérzet
 - szólásszabadság és gazdasági fejlődés
 - sajtószabadság és egyenlőség
 - vallásszabadság és demokratikusan választott parlament
- 1993:**
- szabadság és anyagi jólét
 - szólásszabadság és anyagi biztonság
 - szólásszabadság, alulról fölfelé történő választás
 - szólásszabadság és munkához való jog
 - szabad véleménynyilvánítás, szabadabb munkavállalás
 - szabad beszélnem, igaz, akkor meg munkanélküli leszek
 - szabad véleménynyilvánítás és választás

Ha összehasonlítjuk a magyar válaszokat a spanyol válaszokkal, akkor szembe-
tűnnek a magyarok esetében a tipikusan „posztkommunista” preferenciák, mint
például a szabadság kategóriában a „vállalkozás szabadsága”, „az ország függet-
lensége”, „az oroszok nélküli élet”, vagy az egyéb kategóriában „a földtulaj-
don”, „a reprivatizáció” stb. A „részvétel” kategóriában 1989-ben viszonylag
gyakran találoztunk olyan demokráciaértelmezésekkel, hogy „beszólhatunk
a dolgokba”, „érdekeimet figyelembe veszik”, vagy „érdekeimet beszámítják a
döntésekbe”. 1990-ben már kevesebbszer fordul elő, 1993-ban pedig alig egy-
két alkalommal. Ez a változás egyben mutatja a háttérben lejátszódó folya-
matok irányát is, egyfelől azt, hogy az állampolgárok szemében a közvetlen
részvételen alapuló „érdekbeszámításos” politikát, átvette a pártok „érdek-
képviseleti” politikája. Másfelől a demokrácia stabilizálódásával egyidejűleg
jelzi az állampolgári mobilizáció egyértelmű csökkenését, s a hatalom növekvő
elitesedését és exkluzivitását.

Mindezek után fölmerül a kérdés: milyen tényezők formálják az emberek
demokráciaképét, vagy úgy is kérdezhetnénk, hogy milyen élményanyagból me-
rítik a polgárok a demokrácia fogalmát? Az emberek különböző csoportjai
más-más információs forrásra fogékonyak. Az *első csoportba* azok tartoznak,
akik az iskolában tanulták, s definíciószerűen adják vissza a demokrácia klasz-
szikus fogalmát. Tipikus válaszuk úgy hangzik, hogy „görög szó, démosz, a nép,
a -krácia az uralom, tehát, néppuralom”. A *második csoportba* tartozók a tömeg-
tájékoztató propaganda-szövegeit visszhangozzák, számukra mértékadó politi-
kusokat idéznek. Tanulságos ebből a szempontból az 1989-es esztendő magyar

adatsora. Az MSZMP csúcsvezetésének 53 százaléka a részvételt, illetve annak valamilyen formáját tartotta a legfontosabbnak, és az állampárt reformszárnya is ezt propagálta, aminek hatására a polgárok közel egyötöde a demokráciát a részvétellel azonosította. A politikusok által hirdetett elveknek a későbbiekben is volt hatásuk, de mivel az egyes pártok képviselői már különböző elveket követtek, a polgárok különböző csoportjait más-más irányba orientálták, így az orientációs hatás nagysága már nehezen volt mérhető. Az emberek *harmadik csoportjának* demokráciaképét mindennapi tapasztalataik alakították ki. Az olyan válaszok, mint „oroszok nélkül élni” vagy „növekvő munkanélküliség”, „elég volt már a tüntetésekből, dolgozni kell!” stb. az ország aktuális politikai vagy gazdasági helyzetéről tanúskodnak, vagy az egyéni élethelyzetekből merítenek. Valószínűleg ezek a legképlekenyebb válaszok, kevésbé koherensek és a leggyorsabban változnak. A *negyedik csoportba* azok tartoznak, akik demokráciáról szólva elsősorban a vágyaikat fogalmazzák meg, azt, amit elvárnak az új rendszertől. Az előző kategóriától eltérően nem arról szólnak, hogy mi van, hanem arról, hogy minek kellene lennie. Válaszaik egy része eleve úgy kezdődik, hogy „akkor lesz majd demokrácia, ha...” Mint már korábban említettük, 1989-hez képest 1993-ra számottevően csökkent az arányuk, s megnőtt azoké, akik a meglévő állapotokat értékelik vagy indulatosan, különböző negatív töl-tetű jelzőkkel minősítik.

* * *

Összegezőként néhány következtetést és újabb kutatásra inspiráló kérdéseket fogalmazunk meg. Tanulmányunkban arra kerestünk választ, hogy mennyire homogén a posztkommunista régió, kimutathatók-e lényeges eltérések az egyes országok tömegpolitikai kultúrájában. A kérdést a polgárok demokráciaértelmezésének elemzésén keresztül vizsgáltuk. A régió polgáraitól kapott válaszokat tartalmi elvek alapján kategorizáltuk, s a legnagyobb közös értelmezés alapján csoportosítottuk. Az általunk használt kategóriák és a vizsgálati módszer viszonylagos újszerűsége miatt nem fogalmaztunk meg előzetes hipotéziseket. Tudatosan törekedtünk arra, hogy az analitikus, leíró módszer logikáját kövessük. Jelentős és markáns különbségeket tapasztaltunk az egyes országok között.

Aggregált adatokon alapuló vizsgálati eredményeink azokat a nézeteket támasztják alá, melyek szerint a négy évtizeden keresztül a hatalom által fölülről oktroyált értékek differenciáltan, eltérő mélységben hatották át az egyes társadalmakat, s így a rendszerváltozást követően az országok közötti különbségek több vonatkozásban is jelentősek. Idősoros adatfölvételek hiányában ma még csak a különbségekre tudjuk fölhívni a figyelmet, s nem tudunk választ adni arra, hogy alapvetően milyen társadalmat tagoló tényezők erősödtek meg a pluralizálódás és a piacosodás következtében. De eredményeink alapján megfo-

galmaztuk azt a hipotézist, hogy a politikai kultúra vonatkozásában a régió országai között az egyik legfontosabb törésvonal a történelmi hagyományok, valamint a keleti „ortodox etika” és a nyugati „protestáns–katolikus etika” mentén húzódik. Ezeket nevezhetjük ideologizált–tradicionális és szekularizált–pragmatikus társadalmi rendezőelveknek is.³³

Ezek után fölteszük a kérdést, hogy létezik-e egyáltalán posztkommunista polgár a közép- és kelet-európai térségben, s ha igen, akkor milyen értelemben? Válaszunk kettős értelmű: „nem, de mégis”. Olyan értelemben nem létezik a posztkommunista citizen, mint a térség tipikus polgára, mert a térségben nincsen tipikus polgár, a régió nem homogén, az egyes országok között nagyon lényeges különbségek mutathatók ki, többek között az emberek demokráciafelfogásában is. Más értelemben azonban mégis jogosult posztkommunista polgárról beszélnünk. A kilencvenes évek elején a volt „államszocialista” országokban a demokrácia és a piacgazdaság intézményeinek kiépítése jelentős változásokat hozott, de a régi autoriter rendszernek és intézményeinek a megszűnésével nem szűntek meg az általuk létrehozott ideológiák és eszmék hatásai. A régió polgárainak demokráciaképe a letűnt kommunista rendszerben szerzett és a demokratikus rendszerben is megőrzött tapasztalatokból és élményekből építkezik, és ez még sokáig így lesz. Az előző rendszert fönntartó struktúrák tudati elemei mélyen gyökereznek a polgárok gondolkodásában, túléltek a régi rendszer bukását és a legitimációs ideológiák kicserélődését. A régi rendszer legitimációs ideológiáinak emléke és politikai gyakorlatának hatása nagymértékben befolyásolja az állampolgároknak az új rendszerrel szembeni elvárásait is, mert az elvárások vagy a régi rendszerre, vagy annak tagadására épülnek. A „múlt továbbélése” a „posztkommunista polgárok” kollektív emlékezetében várhatóan még sokáig az egyik legnagyobb kihívást jelenti a közép- és kelet-európai új demokráciák számára.

Jegyzetek

¹ Nem célunk egyetlen elméleti irányzat mellett sem érvelni. Megjelenésük időbeli sorrendjében utalunk néhány markáns irányzatra, illetve szintetizáló igényű munkára, amelyekre mi is támaszkodtunk tanulmányunk írásakor: Bassett 1935; Schumpeter 1943; Downs 1957; Lipset 1960; Barry 1970; Linz–Stepan, Alfred 1978; Duncan 1983; Alford–Friedland 1985; Sartori 1987; Held 1987; Diamond–Linz–Lipset 1989; Requejo 1991; Marks–Diamond 1992; Schmitter–Terry 1993; O'Donnel 1994; Lowenthal 1995.

² Sartori hangsúlyozza: „...the meaning of the word democracy is not conventional because it is historical. The statement should not be understood in the trivial sense that we accept the definition of democracy which has the authority of repetition, but in the sense that we accept a certain definition because it has been tested by historical experience” (Sartori 1987: 221).

- ³ A fogalmat a demokrácia alapelveivel kimondottan ellentétes erők is megpróbálták kisa-játítani, amint azt az alábbi két példával szemléltetjük. Az olasz fasizmus alapító vezére, Mussolini a következőképpen határozta meg mozgalmát: „the fascism may write itself down as an organised, centralised and authoritative democracy”. Idézi Bassett 1935: 99. A kommunista mozgalom csak későbbi korszakában hangoztatta a proletárdiktatúrát, a kezdeti időszakban (a bolsevik forradalom idején) legfőbb jelszava az volt, hogy „Le a diktatúrával!”, „Éljen a demokrácia!”. Lásd erről részletesebben Arthur Rosenberg *A History of Bolshevism* című munkáját, idézi Basset 1935.
- ⁴ Például Schmitter–Terry 1994. Ők a fogalom pontos leírása helyett inkább a körülírását tartották célszerűnek, és olyan összetevőket hangsúlyoztak, mint „a system of governance”, „the rulers are those who occupy dominant positions”, „the public realms”, „the citizens role”, „the competition”, „the cooperation and the representativity”. Lásd még erről O’Donnel 1994.
- ⁵ Főleg Brian M. Barry *Sociologists, Economists and Democracy* című munkája alapján. Például Kaare Strom egyenesen azt állította, hogy a „demokrácia szó” definíciójáért folytatott harc lényegében „has clearly been a battle in the war over our conception of the good society” (Strom 1992: 27).
- ⁶ 1990 és 1992 között kérdőíves adatfölvételt végeztünk az alábbi 12 volt államszocialista országban: Bulgária (1990), Csehország (1990), Szlovákia (1990), Észtország (1991), Lengyelország (1991), Litvánia (1991), Magyarország (1990), ex-NDK (1992), Közép-Oroszország (Krasznójarszk, 1991), Románia (1991), Szlovénia (1991), Ukrajna (1991). A lekérdezést a helyi közvéleménykutató intézetek végezték. Egységesített angol nyelvű kérdőívünket Samuel Barnesszal és Bruszt Lászlóval közösen állítottuk össze. Erről részletesebben lásd a kutatás Codebookját (Bruszt–Simon–Wessels 1993). A nyitott kérdésre adott válaszokat az alábbi országokból kaptuk meg: Románia (románul), CsehSzlovákia (csehül és szlovákul), Litvánia (angolul), Ausztria (németül), Lengyelország (12 kategóriába kódolva, amit átkódoltunk), Bulgária (minden századik választ, angolul), Észtország (minden századik választ, angolul). A legtöbb országból kapott válaszok nem voltak beazonosíthatók a kérdőívvél, így azokat nem tudtuk visszakódolni az SPSS systemfile-ba, az adatokat ezért csak aggregált formában, tömegszinten tudjuk használni.
- ⁷ Itt elsősorban Romániára, az NDK-ra, Albániára és a Szovjetunió köztársaságaira gondolunk.
- ⁸ Ez vonatkozott egyrészt a föltehető kérdésekre, másrészt rájuk adható válaszokra is. Politikai természetű kérdésekben az emberek legfeljebb csak óvatos kritikával mertek nyilatkozni, ezért például az akkoriban készített politikai jellegű közvéleménykutatások eredményeit értelmetlen és félrevezető lenne mechanikusan összehasonlítani a rendszerváltozást követő szabad véleménynyilvánítások eredményeivel. Erről lásd bővebben: Simon 1993.
- ⁹ A megkérdezettek elé 11 különböző állítást tartalmazó kártyát tettünk és megkértük őket, osztályozzák az állításokat aszerint, hogy mennyire tartoznak bele a demokrácia fogalmába. Az 1-től 4-ig terjedő skálán az 1-es a legerősebb, a 4-es a leggyengébb pontot jelentette. (A pontos kérdéseket lásd a Függelékben.) A megkérdezettek száma az egyes országokban a következő volt Bulgária 1074, Csehszlovákia 1003 (cseh 679, szlovák és magyar 324), Észtország 943, Magyarország 1277, Litvánia 918, Lengyelország 919, Románia 1234, Szlovénia 686, Ukrajna 1739, Krasznójarszk 1485, ex-NDK 1087. (Hasonlóan a 2. táblázatnál is.) Egyrészt a zárt kérdések elemzésére azért tartottuk célszerűbbnek a tömegszintű (aggregált) adatok használatát – esetünkben az egyes országok meanjeit –, mert a nyitott kérdések esetében is csak összevont adatok álltak rendelkezésünkre (lásd erről a 6. jegyzetet). Másrészt ugyanezen vizsgálat esetében a demokrácia zárt kérdések-

ben való értelmezésének szegregált adatokon alapuló földolgozását részletesebben lásd Wessels–Klingemann 1995. és Fuchs–Roller 1995.

¹⁰ Hasonló eredményre jutottak Doh Chull Shin és munkatársai (1988) Dél-Koreában, Yang-Sun Chou (1992) Tajvanon és Kínában, Edgardo Catterberg (1989) Argentínában, Jose Álvaro Moises (1992) Braziliában, McDonough–S. Barnes–Lopez Pina (1986) Spanyolországban, J. R. Montero és L. Morlino (1992), valamint Juan Linz és Alfred Stepan (1989a) Dél-Európában.

¹¹ A kérdést már korábban fölvetettük, amikor a magyar adatok elemzésekor azt tapasztaltuk, hogy a nyugat-európaihoz képest itt rendkívül erős a polgárok állammal szembeni elvárása a szociális gondoskodás tekintetében (lásd Bruszt (1990a). A válaszadáshoz azonban még hiányoznak a mélyebben elemző országtanulmányok és a regionális áttekintések. Ilyen fontos, úttörő jellegű kísérletnek tekinthető Ralf Della Cava munkája (1993).

¹² Lásd legutóbb Doh Chull Shin szintetizáló igényű tanulmányában (Shin 1995a: 18–20, 42); lásd továbbá a 10. jegyzetet is.

¹³ Vizsgálatunk eredményeit az idézett román társadalomkutatókkal való konzultációink mellett (lásd a 15. és 29. jegyzetet) megerősítették a román belpolitikai élet eseményei is. Nem sokkal az adatfölvétel után 1990 márciusában történt a véres marosvásárhelyi magyarellenos pogrom, vagy a júniusi és szeptemberi bukaresti fahusánggal fölfegyverkezett bányászok tüntetése.

¹⁴ Többek között Sartori is ezt hangsúlyozza a demokrácia mibenlétével foglalkozó egyik munkájában: „azt a kérdést, hogy mit jelent a demokrácia, nem lehet egyszerűen a válaszok statisztikai összegezésével megválaszolni, mondván, hogy az emberek többsége számára a fogalom ezt és ezt jelenti...” Legfontosabb érve pedig az: „valójában a demokrácia szó nem konvencionális jellegű, hanem történelmi képződmény” (Sartori 1962: 220–221).

¹⁵ A nyitott kérdésekre adott összes választ négy posztkommunista országból kaptuk meg: Csehszlovák Köztársaság, Magyarország, Litvánia, Románia. Kódolt lista állt rendelkezésünkre Lengyelországból, emiatt a kategóriákat nem tudtuk mélységükben tovább bontani, csak további kódolással összevonni, így a lengyel adatokat csak korlátozottan és csak bizonyos összefüggésekben tudtuk használni és összevetni a másik négy ország adataival. A spanyol adatokat a José Ramón Montero által vezetett 1989-es madridi CIS-vizsgálat földolgozásából vettük át. Az ausztriai adatokat a Peter A. Ulram vezetésével a bécsi Fessel und GFK Institut für Marktforschung által 1994-ben végzett survey codebook-jából. Mindkét kutatás eredménye nagy segítségünkre volt, ezúton mondunk köszönetet José Ramón Monterónak, valamint Peter Ulramnak és a Fessel GFK Institutnak a rendelkezésünkre bocsátott adatokért. Ugyancsak köszönettel tartozom Ioan Margianu, Pavel Campeanu, Ioan Mihailescu, Jan Misovic kutatóknak a Romániában és Csehszlovákiában végzett adatgyűjtő munkájukért és szakmai észrevételeikért.

¹⁶ Ez alól csak Magyarország kivétel 1993-ban. Erről bővebben lásd Simon 1995.

¹⁷ Próbálkoztunk több megoldással is, így például a Fuchs–Klingemann féle 8-as bal–jobb osztályozással és a Cees van Eijk–Niemöller által használt 14-es kategóriával (lásd Fuchs–Klingemann 1990; Eijk–Niemöller 1980; Hudacek 1992).

¹⁸ Az „egyenlőséget” gyakran használják surveykben a demokrácia mérésére. Mi azonban nem kezeltük önálló kategóriaként, mert összemosta volna a különböző kategóriákat, a lehetőséget, a véleményt, a cselekedetet, a jogot, az értékelést és az ítéletet azáltal, hogy mindegyik kategóriával minősítő jelzőként előfordul. (Ilyen esetekben a kijelentéseket az egyenlőség jelző nélkül kódoltuk.)

¹⁹ Részletesebben lásd Simon 1993.

- ²⁰ Az adatfölvétel 1989. március 20-tól április 10-ig tartott. Az MSZMP politikai elit mintát politikai bizottsági tagok, központi bizottsági titkárok, KB-osztályvezetők, megyei és budapesti kerületi elsőtitkárok, valamint ideológiai titkárok alkották. Részletesebb földolgozását lásd Bruszt–Simon 1990b. Az 1993. decemberi adatfölvétel az MTA Politikai Tudományok Intézetének és Szociológiai Kutató Intézetének együttműködésében készült a budapesti Erasmus Alapítvány a Demokráciáért támogatásával, Bruszt László és Simon János vezetésével. Alapmegozslásait lásd Bruszt–Simon 1996.
- ²¹ Ez egyébként meggyorsította a politikai vezetésben szükséges személycseréket, a hatalom decentralizálását és a demokrácia új intézményi rendszerének kiépítését. (Bővebben lásd Kéri 1991.)
- ²² Bár a három kategória aránya és szerepe folyamatosan csökkent (1989-ben együttesen 85%-ot tettek ki, 1990-ben 75 és 1993-ban 70%-ot), a csökkenés nem egy valamely kategória növekvő dominanciájának tudható be, hanem a különböző kategóriák közötti átrendeződéseknek. (Részletesebben lásd Simon 1995.)
- ²³ Észtországban és Bulgáriában a helyi kutatók véletlen kiválasztással dolgoztak, az ezer kapott válaszból minden századikát írták ki a kérdőívből és juttatták el hozzánk.
- ²⁴ Részletesebb kifejtését lásd Montero–Morlino 1992a.; Montero 1992b. Hasonlóképpen érvel Linz 1990 és Linz–Stepan 1989b. A tranzitológiai szakirodalomban legelőször Linz (1985) vetette föl a múlt továbbélő hatását és következményeit a polgárok magatartására nézve.
- ²⁵ Például az 1990 szeptemberében, az önkormányzati választások előtt végzett adatfölvételünk tanúsága szerint az emberek 60 százaléka határozottan bízott abban, hogy az 1990-es szabad választások után új korszak kezdődik, amelyről többségük elsősorban anyagi helyzetének javulását várta. 1991-ben végzett közvéleménykutatásunk szerint is elsősorban azok voltak elégedettek a rendszerváltozással, akik úgy érezték, hogy gazdasági helyzetük javult (lásd Simon 1992). Az 1990 novemberében készített országos adatfölvételünk során a demokrácia zárt kérdésekben való értelmezését elemelve (faktoranalízis, variancia, one way stb.) azt láttuk, hogy igen nagy hangsúlyt kapnak a demokrácia materiális és szociális elemei (substantív demokrácia), például a javuló gazdasági feltételek, a bankok kormányzati ellenőrzése, a társadalmi egyenlőség vonatkozásában, vagy a korrupció megítélésében (Bruszt–Simon 1992: 186).
- ²⁶ Részletesebben lásd Simon 1996.
- ²⁷ Lásd erről bővebben Putnam 1973: 169; Heimer (et al.) 1990: 5. Több vonatkozásban is hasonló adatokat kapott Richard Rose, aki a régióban a szabadság értelmezését dolgozta föl a „New Democracy Barometer” zárt kérdései alapján (Rose 1994: 19–22). Többek között erre a következtetésre jutott Oroszország kapcsán Rukavishnikov (1994), a volt szovjet köztársaságokat vizsgálva Gibson, Duch és Tedin (1993), valamint Szlovákia esetében több kutató is (lásd *The Slovak Path of Transition to Democracy* 1994).
- ²⁸ Négy országból állnak rendelkezésünkre az eredeti válaszok, melyeket bontásban is tudtunk rendszerezni. A csehszlovák és litván válaszokat angolra fordítva használtuk, a román válaszokat pedig magyarra fordítva. Az adatfölvétel időpontja miatt a cseh és a szlovák adatokat még összevonva kezeltük. Itt jegyezzük meg, hogy a csehszlovák adatok elemzéséhez segítségünkre volt Jan Misovic és Milusa Rezkova: „Public Opinion in Czech-Slovak Republic (1990–1991)” Paper presented at August 1991 at the II. International Conference on „Political Culture in Central and Eastern Europe” in Budapest, Erasmus Foundation and IPS of HAS.
- ²⁹ A román adatok elemzése során konzultáltunk Ioan Mihailescuval, Pavel Campeanuval, Ioan Margineanul és Victor Neumannal. Segítségünkre volt Victor Neumann (1993) és Pavel Campeanu (1993) munkája.

- ³⁰ A válaszokat az összes említés alapján kódoltuk, tehát a linked-answer válaszokat is beszámítottuk.
- ³¹ Ezt azért tartottuk fontosnak megemlíteni, mert adatfölvételünk 1990. október 20. és november 4. között történt, ekközben, október 25-én este a taxisok elfoglalták a hidakat és 29-éig megszállva tartották. Figyelemre méltó, hogy a kérdezőbiztosok beszámolóí szerint az okkupációs sztrájk kirobbanásától kezdve a válaszadók körében radikálisan megemelkedett a nem konvencionális participáció támogatottsága (sztrájk, okkupációs sztrájk stb.).
- ³² Ez megfelel annak a koncepciónak, amely Frank Bealey képviselő a demokráciát az egyén és az állam sajátos viszonyaként fogja föl (Bealey 1988: 6–8.).
- ³³ Bár ezt a törésvonalat elsősorban országok között mértük, szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy néhány 20. századi „új államban” egy országon belül is megtalálható a kettő kombinációja és gyakori konfliktusa (pl. Romániában Erdélyben, Ukrajnában a Nyugati területeken). A közép- és kelet-európai térségben a kilencvenes években tapasztalható etnoregionalizmus problémáiról színvonalas feldolgozást ad szintetikus igényű tanulmányában A. Gergely András (1994).

Bibliográfia

- Almond G.A.–B. Powell: *Comparative Politics*
- Alford, Robert–Roger Friedland 1985. *Powers of Theory: Capitalism, State, and Democracy*. London: Cambridge University Press
- Barry, Brian M. 1970. *Sociologists, Economists and Democracy*. London: Collier-Macmillan
- Bassett, R. B. A. 1935. *The Essentials of Parliamentary Democracy*. London: Macmillan and Co.
- Bealey, Frank 1988. *Democracy in the Contemporary State*. Oxford: Clarendon Press
- Bobbio, Norberto 1987. Más iguales o más libres? *Nexos*. Mexico D. F. 115, 11–14.
- Bresser, Pereira–J. M. Maravall–A. Przeworski 1993. *Economic Reforms in New Democracies – A Social-Democratic Approach*. Cambridge University Press
- Bruszt László–Simon, János 1990a. *The Change in Citizens Political Orientations during the Transition to Democracy in Hungary. Public Opinion and Election Studies 1990–1991*. Budapest: IPS of HAS
- – 1990b. *A lecsendesített többség*. Budapest: TTI
- – 1992. The Great Transformation in Hungary and Eastern Europe. In: *Flying Blind*. Budapest: Yearbook of the Hungarian Political Science Association
- – 1995. *Post-Paternalist Political Culture. Codebook of 6 survey in Hungary: 1985–1994*.
- – 1996. *Monitoring Democracy in Hungary (1989–1994) Codebook*. (Megjelenés alatt.)
- Bruszt, L.–Simon, J.–B. Wessels 1993. *Codebook of the International Survey of the „Political Culture, Political and Economic Orientations in Central and Eastern Europe during Transition to Democracy 1990–92.”* Budapest: IPS of HAS
- Campeanu, Pavel 1993. *De patru ori in fata urnelor*. Bucuresti: Editura ALL
- Catterberg, Edgardo 1989. *Los argentinos frente a la política. Cultura política y opinión pública en la transición argentina a la democracia*. Buenos Aires: Planeta Argentina

- Copp David–Jean Hampton–John Roemer (eds.) 1993. *The Idea of Democracy*. Cambridge University Press
- Dahl, Robert 1971. *Polyarchy: Participation and opposition*. New Haven, CT: Yale University Press
- 1982. *Dilemmas of Pluralist Democracy. Autonomy vs. Control*. New Haven and London: Yale University Press
- Dowse, Robert E.–John A. Hughes 1975. *Sociología Política*, Madrid: Alianza Universidad Editorial
- D'Adamo, Orlando J.–Virginia Garcia Beaudoux 1994. Attitudes toward Democracy: From the Classical Liberal Model to the New Participatory Democracies. Politics and the Individual. *International Journal of Political Socialization and Political Psychology*, (Vol. 4) 2, 87–94.
- Della Cava, Ralf 1993. *Roman Catholic Philanthropy in Central and Eastern Europe, 1947–1993*. Prepared for the Meeting of the Working Group on Transnational Religious Regimes of the Social Science Research Council, New York City, 8–9. October
- Diamond, Larry–Juan Linz–Martin Seymour Lipset 1989. *Democracy in Developing Countries*, Vol. 1–4. Boulder, Colorado: Lynne Rienner
- Downs, Anthony 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper & Row.
- Duch, Reymond 1993. *Tolerating Economic Reform: Popular Support for Transition to a free Market in the Former Soviet Union*. Manuscript
- Duncan, Graeme 1983. *Democratic Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press
- Eijk, Cees van der–Niemöller, Bart 1980. Links en rechts in de zeventiger jaren. In: *Mededelingen 6/7 van de Subfaculteit der Algemeene Politieke en Sociale Wetenschappen*. Amsterdam, 225–226.
- Fuchs, Dieter–Hans-Dieter Klingemann 1990. The Left–Right Schema. In: K. Jennings–Jan van Deth (eds.) *Continuities in Political Action*. Gruyter, 203–234.
- Fuchs, Dieter–Edeltraud Roller 1995. Cultural Conditions of the Transition to Liberal Democracy in Central and Eastern Europe. (Megjelenés alatt. In: Bruszt–Simon–Barnes: *Post-Communist Citizens*. CEU and Oxford University Press, 1996.)
- Gergely (A.) András 1994. Nemzetváltás és identitás. In: Balogh István (szerk.) *Törésvonalak és értékválasztások*. Budapest: MTA PTI 431–467.
- Gibson, James–Raymond Duch–Kent Tedin 1993. Democratic Values and the Transformation of the Soviet Union. *Journal of Politics*, 54, 329–371.
- Gombár Csaba 1983. *Politika címszavakban*. Politikatudományi Füzetek. Budapest: ELTE ÁJTK
- Habermas, Jürgen 1994. Objektivizmus a társadalomtudományokban. In: Ugyanő *A társadalomtudományok logikája*. Budapest: Atlantisz Kiadó, 271–292.
- Hankiss Elemér 1982. *Diagnózisok*. Budapest: Magvető
- Heath, Anthony–Geoffrey Evans–Ioan Murgineanu 1994. Clasa sociala si politica in Europa de Est. *Revista de Cercetari Sociale*, 2, 59–67.
- Heimer, Franz–Leite Viegas–Nunez Andrade 1990. *Regime Transition and Consolidation in Portugal: The Subjective Dimension*. Ponencia presentada al XII Congreso Mundial de la Internacional Sociological Asociación, Madrid
- Held, David 1987. *Models of Democracy*. California: Stanford University Press

- Higley, J.-R. Gunther (eds.) 1992. *Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press
- Hudacek, Jaroslav 1992. Pokus o identifikaci stran na "levo-pravém" kontinuu. *Sociologicky casopis*, 2, 275–283.
- Inglehart, Ronald 1993. *Modernization and Postmodernization: The Changing Relationship between Economic Development, Cultural Change and Political Change*. Paper presented at the conference on Changing Political and Social Values, in honor of the 700th anniversary of Complutense University, Madrid, September 27–October 1.
- Jacob, Betty M.–Krzysztof Ostrowski–Henry Teune (eds.) 1994. *Democracy and Local Governance. Ten Empirical Studies* Honolulu: Matsunaga Institute for Peace and University of Hawaii
- Kaase, Max 1992. *Political Culture as a Basis for a Democratic Political System*. Paper presented at the Conference on „Democratic Governments and the Transition from Plan to Market”, University of Twente, The Netherlands, August 13–15.
- Kéri László 1991. *Hungary from the Single Party System to Free Elections*. Budapest: IPS of HAS
- Lafferty, William 1981. *Participation and Democracy in Norway*. Oslo-Bergen-Tromsø: Universitetsforlaget
- Duncam, Graeme 1983. *Democratic Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press
- Laki László–Simon, János 1990. *Demokrácia, baloldal, jobboldal Magyarországon*. Budapest: NGYIA, MTA PTI. Kézirat.
- Linz, Juan J. 1985. Crisis del Estado unitario: nacionalismos periféricos y regionalismo. In: Ramón Acosta et al. *La Espana de las Autonomías*. Madrid: Espasa-Calpe
- 1990. Transition to Democracy. *Washington Quarterly*, 1, 143–164.
- Linz, Juan J.–Manuel Gomez Reino 1983. *Informe sociológico sobre el cambio político en Espana, 1975–1981*. Madrid
- Linz, Juan J.–Alfred Stepan 1978. *The Breakdown of Democratic Regimes in Europe*. Baltimore: The John Hopkins University Press
- – 1989a. *Democratic Transition and Consolidation in Southern Europe*. Paper prepared for the Conference on „Problemas de la consolidación democrática en el Sur de Europa”, Madrid
- – 1989b. Political Crafting of Democratic Consolidation or Destruction: European and South American Comparisons. In: R. A. Pastor (ed.) *Democracy in the Americas: Stopping and pendulum*. New York: Holmes and Meier, 41–61.
- Lipset, Seymour M. 1960. *Political Man: The Social Bases of Politics*. Garden City, NY: Doubleday Press
- Loewenthal, Abraham–Thomas Bierstecker–Leslie Eliot Armijo 1995. *It's Fine in Practice, but How Does it Work in Theory?: Understanding the Relationship between Democratization and Market Oriented Economic Reform*. Manuscript (under publication) South-Californian University
- Maravall, José Maria 1992. What Is Left? *Estudio*. Working Paper, 36, 59.
- 1993. Las nuevas democracias: economía y política. *Claves*, 34, 13–23.
- Marks, Gary–Larry Diamond 1992. *Reexamining Democracy*. Newbury Park: Sage Publications
- McDonough, P.–S. Barnes–A. Lopez Pina 1986. The Growth of Democratic Legitimacy in Spain. *American Political Science Review*, 80, 735–760.

- – 1992. *The Nature of the Political Support and Legitimacy in Spain*. Paper presented at the Eighth International Conference of the Europeanists, Chicago, March 27–29.
- Misovic, Jan–Milusa Rezkova 1991. *Public Opinion in Czech-Slovak Republic (1990–1991)*. Paper presented at Aug. 1991 at the II. International Conference on „Political Culture in Central and Eastern Europe” in Budapest, Erasmus Foundation and IPS of HAS
- Moises, José Álvaro 1992. Democratizacão e cultura política de massas no Brasil. São Paulo, *Lua Nova*, 26, 5–52.
- Montero, José Ramón 1992a. Los significados de la Democracia en España: Un análisis explorativo. *Inguruak*, 7, 61–78.
- 1992b. *Sobre la democracia en España: Legitimidad, apoyos institucionales y significados*. Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales del Instituto Juan March en Madrid
- Montero J. R.–Leonardo Morlino 1992. Legitimacy and Democracy in Southern Europe. In: N. Diamanduros–R. Gunther, H.–J. Puhle (eds.) *The Politics of Democratic Consolidation*.
- Morlino, Leonardo 1985. *Como cambian los regimenes politicos?* Madrid: Centro de Estudios Constitucionales, Colección Estudios Politicos
- 1995. Consolidation and Party Government in Southern Europe. *International Political Science Review*, (Vol. 16), 2, 145–167.
- Nelson, Joan 1987. Political Participation. In: M. Weiner–S. P. Huntington (eds.) *Understanding Political Development: An Analytic Study*. Boston: Little, Brown & Co, 103–159.
- Neumann, Victor 1993. *The Temptation of Homo Europaeus the Genesis of the Modern Spirit in Central South-Eastern Europe*. Columbia University Press
- O'Donnel, Guillermo 1994. Delegative Democracy. *Journal of Democracy*, Vol. 5, 55–69.
- Paramio, Ludolfo 1994. *Democracia y desarrollo industrial*. (Manuscript.) Madrid: Instituto de Estudios Sociales Avanzados (CSIS)
- Plasser, Fritz–Peter Ulram 1994. *Monitoring Democratic Consolidation: Political Trust and System Support in East-Central-Europe*. Prepared for presentation at the XVIth World Congress of the International Political Science Association, Berlin, August 21–25.
- Putnam, Robert 1973. *The Beliefs of Politicians. Ideology, conflict and democracy in Britanian and Italy*. New Haven: Yale University Press
- Requejo, Ferran 1991. *Elitist Democracy or Liberal Democracy? Schumpeter Revisited*. Barcelona
- Reykowski, Janusz 1994. *Popular Concept of Democracy and the Perception of the Sociopolitical Situation*. Prepared for presentation at the XVIIth Word Congress of the International Political Science Association, 21–25 August, 1994, Berlin
- Rose, Richard 1994. Freedom in Post-Communist Societies. *Freedom Review*, (Vol. 25), 5 (September–October)
- Rose, Richard–Toni Makkai 1993. *Collectivist vs. Individualist welfare values in post-communist societies: A Comparative Analysis*. Manuscript.
- Rukavishnikov, Vladimir 1994. A Split Society: Political Crisis and Popular Support for Transition to a Free Market and Democracy in Russia. *Sociale Wetenschappen* (Tilburg), 2.
- Sartori, Giovanni 1962. What Is Democracy? The Truth-Value of Definitions. In: *Democratic Theory*. Detroit
- 1987. *The Theory of Democracy Revisited*. New Jersey: Chatham House Publishers
- 1988. *Teoría de la democracia*. Madrid: Alianza

- Schmitter, Philippe–Terry Karl Lynn 1991. What Democracy Is – and What Democracy Is Not? *Journal of Democracy*. Summer (Spanyolul: 1993 Que es y que no es la Democracia? *Sistema*, 116)
- Schumpeter, J. A. 1943. *Capitalism, Socialism, and Democracy*. London: George Allen and Urwin
- Shin, Doh Chull 1995a. *The Democratization of Korean Politics and Culture in Progress and Repose: Public Opinion Survey Findings, 1988–1994*. Prepared for presentation at the international conference on „50 years of Korean Independence, 50 years of Korean Politics”, Seoul, July 20–22.
- 1995b. Political Parties and Democratization in South Korea: The Mass Public and the Democratic Consolidation of Political Parties. *Democratization*, (Vol. 2) 2, (Summer) 20–54.
- Shin, Doh Chull–Myung Chey–Kwang-woong Kim 1988. Cultural Origins of Public Support for Democracy in Korea: An Empirical Test of the Douglas-Wildavsky Theory of Culture. *Comparative Political Studies*, 22, 217–238.
- Simon János 1992. *The Day after of the Democracy in Hungary*. IPS of HAS (magyarul: Magyarország Politikai Évkönyve Budapest: Economix, 615–631.)
- 1993. Post-Paternalist Political Culture in Hungary: Relationship between Citizens and Politics during and after the “Melancholic Revolution” (1989–1991). *Communist and Post-Communist Studies*, (Vol. XXVI) 2 (June).
- 1994. Cultura política pospaternalista na Hungria. In: H. Tindade (ed.) *Cultura Política e Democracia*. Porto Alegre, Brasil, 76–94.
- 1995. What Democracy Means for Hungarians? *Coexistence*, 4, Netherlands: *Kluwer Academic Publishers*, 324–340.
- 1996. Hungary at the Gate of Europe. In: Peter Dutkiewitz–Teresa Rakowska-Harmstone (eds.) *East-Central Europe in Transition, Textbook*. Indiana University Press (forthcoming)
- Stepan, Alfred 1993. When Democracy and Nation-State are Competing Logics: Reflection on Estonia. *European Journal of Sociology*, Vol. 35, 127–141.
- Strom, Kaare 1992. *Democracy as Political Competition*. In: Marks Gary–Larry Diamond (eds.) 1992.
- The Slovak Path of Transition to Democracy* 1994. Bratislava: Slovak Political Science Association
- Ullram, Peter A. 1994. *EU und Demokratie. Daten zur Untersuchung*. (Studienleitung) Wien: Fessel und GfK Institut, Institut für Marktforschung KG
- Wessels, Bernhard–Hans-Dieter Klingemann 1995. *Democratic Transformation and the Prerequisites of Democratic Opposition in East and Central Europe*. (Megjelenés alatt. In: Bruszt–Simon–Barnes 1996. *Post-Communist Citizens*. CEU and Oxford University Press)
- Whitehead, Lawrence 1992. *Democracy and Transition*. Paper presented at Forly at the Conference „Economical Liberalization and Consolidation of Democracy”, April 2–4.
- Yang-Sun Chou 1992. An Arduous Path to Democracy: A Preliminary Analysis of the Process of Liberalization and Democratization in Taiwan and Mainland China. In: Edward Friedman (ed.) *Democratization: Generalizing the East Asian Experience*.

Függelék

A kérdőívben használt angol nyelven standardizált kérdések magyar fordításban a következőképpen hangzottak:

Q.6. „Kérem, mondja meg, hogy az Ön számára mit jelent az, hogy demokrácia!”

Q.8. „Kérem, mondja meg, hogy az Ön számára mit jelent az, hogy baloldal?”

Q.9. „Kérem, mondja meg, hogy az Ön számára mit jelent az, hogy jobboldal?”

Q.11. „Az emberek különböző dolgokra gondolnak a demokrácia szó hallatán, például olyanokra, mint amilyenek az alábbi kártyákon szerepelnek. Kérem, mondja meg az alábbi dolgokról, hogy Ön szerint mennyire tartoznak bele a demokrácia fogalmába:

1. nagyon; 2. valamennyire; 3. nem nagyon; 4. semennyire”.

(A 11 témakör pontos leírását lásd: Bruszt–Simon–Wessels 1993.)

Q.19. Önnek mi a véleménye az emberek közötti jövedelemkülönbségekről?

1. nagy különbségeknek kell lenniük,
2. bizonyos különbségeknek kell lenniük,
3. gyakorlatilag nem kellene, hogy különbségek legyenek.

Q.25. Mekkora befolyása van az Önhöz hasonló embereknek a munkahelyi döntések meghozatalára?

1. döntő mértékű, 2. nagymértékű, 3. kicsi 4. semmi.

Q.35. Országunk előtt több megoldatlan probléma áll. Az alábbi konfliktusok közül melyiket mennyire tartja Ön fontosnak vagy nem fontosnak?

1. nagyon fontos, 2. elég fontos, 3. kicsit fontos, 4. egyáltalán nem fontos?
- a) A gazdagok és szegények közötti konfliktus.
- b) A bűnözők és törvénytisztelők közötti konfliktus.
- c) A magyarul beszélők és a más nyelven beszélők közötti konfliktus.
- d) A baloldaliak és a jobboldaliak közötti konfliktus.
- e) A fiatalok és az öregek közötti konfliktus.
- f) Az egyház tanításait követők és nem követők közötti konfliktus.
- g) A nacionalisták és a nem nacionalisták közötti konfliktus.

Q.46. Ha a kormány az Ön érdekeit sértő intézkedéseket hozna, tehetne-e ellene valamit?

1. igen, tehetnék,
2. nem, nem tehetnék semmit.

Q.47. Ha a helyi önkormányzati testület érdekeit sértő intézkedést hozna, tehetne-e ellene valamit?

1. igen, tehetnék,
2. nem, nem tehetnék semmit.